

ארגון יוצאי קובל בישראל

דפי הנצחה ומידע

מס' 16

המצבה לזכר יהודי קובל בבית העלמין בחולון

הוצאת לאור ארגון יוצאי קובל בישראל

יום הזיכרון לשואה ולגבורה - כ"ז בניסן תשס"ז - 2007

יום הזיכרון הכללי ליהודי קובל - ו' באלול תשס"ז - 2007

65 שנים לטבח יהודי קובל

דבר העורך:

חוברת הנצחה זו לקהילת יהודי קובל, יוצאת לאור בסימן 65 השנים שחלפו מאז ימי הטבח הנורא והבלתי נתפס של יקירנו. ועדיין מתגלים לנו כל העת פרטים חדשים ובלתי ידועים על סופה של הקהילה, שאנו בני דור ראשון ודורות ההמשך, גאים להיות חלק ממנה.

חוברת עבת כרס זו, היא סיכום של עבודה מאומצת שנעשתה בחודשים האחרונים. חוברת זו היא אולי האחרונה במתכונתה הנוכחית. בתקופה הקרובה, ועם הקמת אתר העיר קובל, נתרכז (בכוחותינו הדלים) לצקת תוכן באתר העיר קובל. האתר יכיל מידע בסיסי ומאמרים על העיר ויהודיה. באתר ישולבו מאות תמונות כלליות, קבוצתיות ושל יחידים. באתר תוכל כל משפחה קובלאית להנציח את קרוביה שנרצחו ולהכניס תמצית שורשיה וקורותיה.

ושוב אנו חוזרים ומוזים ליקיר קובל, בני גבירצמן, על פעילותו ההתנדבותית הכבירה בתרגומים ובעריכת החומר המתורגם שרק חלקו מפורסם בחוברות הנצחה אלו. תודה מיוחדת גם לחברנו הבכיר אלי מנדל על התמדתו בכתיבת המאמרים הרבים הרואים אור בחוברת זו. למרות בעיות הבריאות שפקדו אותו לאחרונה, אלי התאושש ומלא במרץ להמשך הפעילות. תודתנו והערכתנו למרואיינים ששיתפו אותנו בסיפורם האישי: דורה גודיס, שרה ולינסקי, יהודית כפרי, אלי מנדל, אורה נמיר, יצחק ריידר, ואחרים.

במקביל לעבודה הנדרשת באתר האינטרנט של קובל, נמשיך באיתור מידע על העיר וגורל יהודיה ממקורות בארץ ומח"ל. בני גבירצמן הביא ממוזיאון השואה בושינגטון מסמך אוטנטי שהכינו בזמנו הסובייטים על הפשעים שעשו הנאצים ועוזריהם בוהלין ובקובל. לאחר תרגום המסמך לעברית וניתוח הנאמר בו, נשלב אותו בנתונים הידועים לנו עד כה.

כמו כן, בני גבירצמן סיים בימים אלו עבודה מקפת על גורלו של בית הכנסת הגדול בקובל בזמן הנאצים. עבודה זו תוגש לוועדת שופטים הקשורה למוזיאון השואה בושינגטון. אם תאושר העבודה, היא תוצג בכנס עולמי אודות שואת יהדות אוקראינה, שיתקיים באוקטובר שנה זו בפריז.

הפעילות הנדרשת לביצוע המטלות הינה רבה. חסרים לנו מתנדבים בני כל הדורות המוכנים להירתם למלאכה חשובה זו ולהקדיש לה מזמנם הפנוי. אנו מבקשים את עזרתכם!

צ.ר.

בתאריכים 9-17/7/07 אנו יוצאים למסע שורשים לקובל, לציון 65 שנה להשמדת יהודי העיר, הסיור יתקיים במסגרת סיור תרבות – פולקלור יהודי, מקייב ועד אוזסה. אנו מצפים להיענות ערה של ציבור בני כל הדורות!

ההוצאות הכרוכות באיסוף החומר, בתיעודו ובפרסומו בחוברות ההנצחה, הן רבות. לאחרונה נוספו על כך גם ההוצאות הכרוכות בהקמת אתר אינטרנט להנצחת משפחות העיר קובל. נשמח לקבל תרומות מכל חברי הארגון. תודה מראש.

ו' באלול, יום הזיכרון ה- 64 לרצח יהודי קובל:

דיווח על פעילות ארגון יוצאי קובל בשנת תשס"ו

- גם השנה, כבשנים עברו, נערכה מסיבת חנוכה מרגשת ליוצאי העיר ולבני משפחתם. באירוע השתתפו כמאה איש בני כל הדורות מסובים סביב שולחנות ערוכים.
- הארגון הוציא לאור השנה שתי חוברות הנצחה ומידע עבות כרס. בחוברות ההנצחה יש לציין את מאמריהם של **ד"ר מרדכי זיו ואלי מנדל** בכיר הקובלאים. אנו מודים על התרומות הנאות שהתקבלו מהחברים המדרבנות אותנו להמשך מפעל זה.
- בשנה האחרונה קוימו ותועדו ראיונות עם חברי הארגון: **בתיה בייגל-קוברינסקי, מאשה ליאור-שוסטר, צופיה שוורץ-זיסקינד, יצחק רייזר, פסח רויטר, צבי חיים פולישוק, שרה ולינסקי-קרמר** והמשך לראיונות קודמים עם **דורה גודיס-רופה ואלי מנדל**. אנו מצפים מבני הדור הראשון להמשך הענות לקיום הראיונות.
- אתר אינטרנט עצמאי של יוצאי העיר קובל מוקם ממש בימים אלו. האתר יכלול מידע רב על קורות העיר כשהדגש הוא על הנצחת בני משפחתנו שנספו ע"י הנאצים ועוזריהם. בדפי המשפחות כל משפחה תוכל להנציח את יקיריה במלל ובתמונות ותוכל לתאר את קורותיה ושורשיה.
- הארגון ממשיך לאסוף ולתעד מידע הקשור לעיר וליהודיה. טיפין-טיפין זורם אלינו חומר מבני המשפחות ומאנשים המחפשים מידע על יקיריהם. אנו מבקשים מהחברים להמשיך ולעביר אלנו מכתבים, צילומים, זיכרונות ומסמכים הקשורים לעיר, אותם אנו נשכפל ונחזיר מיד לבעליהם.
- נציגי הארגון ערכו ביקור בספרייה הלאומית בירושלים. צולמו מסמכים ייחודיים מהעיר כמו חוברת היובל למנהל הגימנסיה העברית "תרבות" בקובל וספר השנה, שנת 1932, של ארגון האקדמאיים שבקובל.
- מהספרייה הלאומית שכפלנו את החומר הנמצא במיקרופילם של העיתונות הקובלאית המקומית שיצאה בשפה היידיית: "קאוולער שטימע" ו"אונזער לעבן". החומר נסרק והועבר לתוכנת מחשב. מדובר על חומר רב ערך מהשנים 1929 עד 1939, בו רבים מהחברים ימצאו מידע על בני משפחותיהם בכתבות השונות, בהודעות על אירועים מקומיים, מודעות על שמחות ואבל, פרסומות וכיוצא באלה.
- פעילות נרחבת מושקעת בתרגום ובפענוח טכסטים מיידיש. אנו חייבים תודה וברכה מיוחדת לידיד הארגון **בני גבירצמן** שאינו בן קובל, אך תורם לנו בעבודה רצופה ויום-יומית. רובו של ספר "פנקס קובל" שיצא בארגנטינה ב-1951 תורגם לעברית. תורגמו

- פרקים רלוונטיים מספרי קובלאים, שירים ומאמרים מהעיתונות ועוד. וכמובן תרגום של עשרות מכתבים ומסמכים שקיבלנו לאחרונה מהחברים.
- מימוש צוואתה של חברתנו המנוחה **תמה קרביץ**, שביקשה להנציח את קהילת קובל דרך מוסד "יד ושם", עומד לפני סיום. ביקשנו רבות ממנהלי "יד ושם" למצוא דרך שהנצחת הקהילה תהיה במסגרת מחקר על קורות יהודי קובל בתקופת השואה. לצערנו כללי ההנצחה של "יד ושם" לא מאפשרים הנצחה בדרך של מחקר על העיר. מעבר להבעת דעה לא ניתן לנו כארגון כל זכות בקביעת אופן ההנצחה.
  - הארגון קיבל תרומה מנציגת קהילת קובל בארה"ב, **בלה זפרן**, לצורך שיפוץ המצבה בגיא ההריגה שבבכובה. תרומה זו מסכמת את פעילות הארגון בארה"ב שאינו קיים עוד. גובה התרומה יאפשר רק ביצוע שיפוץ חלקי מאוד של המצבה. ביצוע השיפוץ נדחה בכורח המציאות לשנה הבאה.
  - בשנה הבאה, לציון 65 שנה לטבח יהדות קובל, הארגון מתכוון לייזום מסע שורשים לעיר ולסביבתה. החברים מתבקשים לעניין את בני משפחותיהם בנידון. פרטים על המסע ישלחו לחברים כשלושה חודשים לפני המועד.
  - לצערנו הרב ולמרות מאמצנו נאלצנו להשהות לפי שעה את חברותנו באיגוד ווהלין עקב מעשים תמוהים שנעשו באגוד בשנה האחרונה. קיימנו מפגש של רצון טוב עם נציגי ההנהלה החדשה אולם לא קיבלנו הסברים מניחים את הדעת להתנהלות שקיפחה את יוצאי העיר ונציגנו הבכיר באגוד.
  - לפי שעה מצבו הכספי של הארגון, יחסית לקהילות דומות, איתן. על כך יש לברך את החברים, על תרומותיהם בעבר ובהווה. בשנים האחרונות יזם היו"ר **אהרון שטיין** את שילוב בני דור ההמשך בפעילות בארגון. הפעילות של הארגון להנצחה ותייעוד רבה לאין שיעור ממה שנעשה בעבר. הפעילות כרוכה בהוצאות רבות והרזרבות הכספיות הולכות ומצטמקות אט-אט.
  - אנו, נציגי דור ראשון ודורות ההמשך בוועד, מבקשים מבני דורות ההמשך לעזור לנו בפעילות בארגון: להירתם לעבודת התייעוד הרבה ולהתנדב כחברים בוועד.
- לסיום אנו מאחלים לכל יוצאי העיר קובל ולחברנו בארגון העיר לודמיר:**
- שנה טובה, שנת בריאות טובה, הצלחה ונחת במעשי ידיכם.**

היכל ווהלין, ו' באלול תשס"ו. 30.8.2006

אהרון שטיין - יו"ר אגוד ווהלין (לשעבר) ראשי פרקים לאזכרה ו' באלול תשס"ו של קהילת קובל ולודמיר

- עברו, חלפו 64 שנים מאז שפקדה את עמנו השואה.
- קהילת קובל ולודמיר מקיימים הערב אזכרה לזכר קדושי השואה שנהרגו, נשחטו, נטבחו ונשרפו בשואה.
- ככל שעובר וחולף הזמן, גוברת התהייה נוכח השואה- וקשה לתפוס את עצם התרחשותה. האם היתה זאת גזירה מן השמיים? כמובן שלא! היו אלה מעשי "בני אדם"- חיות אדם, שתכננו ובצעו בעמנו טבח והשמדה ממלכתי מאורגן, המכונה "פתרון סופי"- להשמיד את בני-עמנו, שלא יהיה שריד ופליט לשארית ישראל.
- מראשיתה של ההיסטוריה שלנו נפגשנו עם העמלק שהיה האויב הראשון אשר התקיף את בני ישראל ללא כל התגרות מצדם ובני-ישראל נצטוו לזכור את אשר עשה להם העמלק ולהשמידו.
- השתלטות תורת הנציונאל-סוציאליזם על גרמניה תורת גזע טהור וגזע נחות: יש גזעים טהורים עליונים ויש נחותים ובראשם היהודים. חוקי נירנברג להגנת "הדם הטהור" שאסרו לבוא בברית הנישואים עם יהודים. גירושים. גל פרעות ביהודים. נישול כלכלי וכליאה בגטאות. רצח המוני במסגרת מחנות עבודה שהפכו למחנות השמדה- מחנות ריכוז להשמדה.
- הנאציזם התפתח דווקא בגרמניה: עם תרבותי אירופאי, שבשורותיו אנשי מדע והוגי דעות.
- וגם בימנו אלו: איננו יכולים להתעלם ולהפחית מערכן של הכרזות שליטים מטורפים הקוראים להשמדת עמנו. יש להתייחס אליהם במלוא הרצינות.
- במקורות היהודיים שלנו: פרשה הפותחת בצוו "ראה". צו המכוון לדבר גדול ביותר. בחירה בין טוב לרע: "ראה אני נותן לפניכם ברכה וקללה. את הברכה אשר תשמעו אל מצוות ה'- והקללה אם לא תשמעו". ובפרשת "נצבים" מציעה התורה לבחור בחיים למען תחייה אתה וזרעך.
- צו זה פועם בליבו של כל יהודי והם ניסו לקיימו בתנאים הקשים והאכזריים בתקופת השואה. כי תורת ישראל היא תורת חיים. היא לא ניתנה למלאכי שרת- היא ניתנה לבני אדם.
- משנכנס אלול יורדת אימת יום הדין על העולם. הכל חרדים, חוזרים בתשובה, אפילו דג במים מקרטע ורועד לקראת יום הדין- כך אומרים הבריות. קול מנסר ואומר כל בוקר במשך כל חודש אלול: "שובו בנים שובבים". השמש דפק בדלתות והעיר את היהודים לקום לסליחות. היה מפזם בחשכת הליל וקורא: דיע שעה העט געשלגען, שהויבט שוין און צוטאגען, שטייט אויף יידעלאך סליחות זאגען: "הזמן הגיע, השחר מפציע, יהודים קומו סליחות להביע".
- איך נברך את עצמנו לימים הנוראים! בשנת שלום! כי בערב ההתייחדות עם קדושי השואה של ששה מליון היהודים באירופה, אין שלוה, אין מנוחה לנפש.
- השלום מבטא בין היתר את שלמות השלם, אצלנו השלמות נסדקה, נשברה.
- נברך את עצמנו בשנה טובה ומבורכת!

ברכות ואיחולים למסיבת חנוכה תשס"ז

שלום לאורחים הנכבדים. הערב, כבשנים עברו, אנחנו ממשיכים במסורת מסיבות חנוכה הנהוגות בארגון קובל זה עשרות שנים. אנו מקווים שבני דורות ההמשך יתגברו את שורות הארגון ומספר המשתתפים באירועי הארגון לא ילך ויפחת עם השנים. איחולי חג שמח לכל הקרואים ולכל בני המשפחות שנבצר מהם להגיע הערב. אנו מאחלים לאלי מנדל, בכיר הקובלאים, בריאות שלמה. אלי, המדליק מדי שנה בשנה את נרות החנוכה שלנו, מחלים עתה מנפילה. אלי ביקש לברך את הנוכחים בברכת חג שמח.

על פעילויות הארגון

השנה, לרגל 65 שנה להשמדת יהודי קובל, הארגון לקח על עצמו לייזום ולארגן נסיעת שורשים לעיר קובל. הנסיעה תיערך בחודשי הקיץ של השנה הבאה, תאריך מדויק עדיין לא נקבע. במקרה ומספר הנוסעים מארגון קובל יהיה קטן מהנדרש, נתאחד לצורך הנסיעה עם בני ערים ועיירות אחרות בוהליק. יהיה עלינו להחליט על משך הנסיעה ועל משך השהייה בעיר קובל עצמה. בשלב זה נראה ביקור של יומיים בקובל כסביר.

המעוניינים עקרונית בנסיעה מתבקשים להודיע בהקדם לוועד. הערב, לקראת סוף המסיבה, אמור להגיע ד"ר מרדכי יושקובסקי, מרצה בכיר ומומחה לענייני יהדות אוקראינה, המשמש כמדריך לקבוצות היוצאות מדי שנה לאוקראינה בכלל, ולוהליק בפרט. מרדכי ישוחח על התוכן ועל האפשרויות לביצוע המסע.

אנו ממשיכים בהרחבת הידע על העיר קובל ויהודיה. לאחרונה הרחבנו מעט את היריעה ומתעדים את הגשמת הציונות, שנזרעה בתנועות הציוניות בקובל ובקיבוצי ההכשרה, ונקצרה בארץ ישראל.

מהספרייה הלאומית בירושלים שכפלנו את גיליונות העיתונות שיצאה לאור בקובל ושנותרה לפליטה והתחלנו במלאכת תרגום רבת הקף מידיש לעברית.

אתר ארגון קובל באינטרנט עומד לפני סיומו. שלד האתר נבנה כך שנוכל להוסיף בו מאמרים, זפי משפחות וצילומים כנדרש. ביחד עם זאת אנו ממשיכים בהוצאה לאור של חוברות זפי הנצחה ומידע במתכונת הרגילה. בהזדמנות זו אנו מברכים את ציבור הקובלאים על התרומות הנאות שהתקבלו.

ככל שאנו מעמיקים בפרטי השואה שירדה על יהודי העיר, מתברר לנו שקיימים סתירות די-מהותיות בין המקורות והפרסומים השונים. נמשיך בפעילות איסוף מידע מהמקורות והארכיונים הקיימים, מאלו שנפתחו לציבור לאחרונה, ומאתרי האינטרנט.

לפעילויות אלו ולאחרות נדרשים מתנדבים מבני דורות ההמשך. ללא מתנדבים פעילות הארגון תדעך ותגווע. אנא התנדבו לפעילות.

וועד ארגון קובל מברך את כל החברות והחברים בני דור ראשון, ואת בני דורות ההמשך בחג אורים שמח, בבריאות טובה, ובברכת שלום, שקט ונחת.

מראות
ממסיבת
חנוכה
תשס"ז

לחברי ארגון יוצאי קובל היקרים שלום,

מרץ 2007

בקיץ הקרוב חל יום השנה ה- 65 לרצח הנורא של למעלה מ-15000 יהודי קובל ע"י הנאצים ועוזריהם האוקראינים. לפני 65 שנה נטבחו קרובי משפחתנו היקרים בשתי אקציות בבורות ביער בכוכבה הסמוך לעיר. שארית הפליטה קובצו לבית הכנסת הגדול ומשם נלקחו יקירנו להשמדה בבורות בית הקברות החדש. על קירות בית הכנסת הגדול חרתו אלפי הגידונים את צוואת בני העיר לנקם. **לזכור ולא לשכח.**

ארגון יוצאי קובל, בני דור המייסדים ודורות ההמשך, מארגן בקיץ הקרוב נסיעת שורשים מיוחדת לעיר קובל שבמהווה ווהלין שבאוקראינה. נציגי הוועד בדקו מספר אפשרויות נסיעה לעיר ומצאו שהסיוע בו נשלב את העיר קובל עם סיור תרבותי/פולקלורי- יהודי ברחבי אוקראינה, הוא הסיור האוטנטי, המועדף והמשתלם.

יום עד יומיים מהסיור יוקדשו לעיר קובל. הכוונה היא שביום הראשון נתרכזו בסיור בעיר ובשרידי העיר היהודית שחרבה, עלייה לאתר הרצח בכוכבה ולבית הקברות החדש שנהרס, ניסיון לאתר בתים של המשפחות, ביקור בבית הכנסת הגדול, במוזיאון המקומי וכו'. ביום השני, במידה והחברים יבקשו, נחזור לקובל (הלינה היא בלוצק היות ואין בית-מלון סביר בקובל) ונקדיש עוד כחצי יום להעמקה, להתחברות ולספיגת האווירה. אלו שלא יהיו מעוניינים לחזור לקובל ליום נוסף, יסיירו בלוצק, ברובנה ובסביבה (אופציה זו עדיין לא סופית).

הארגון מעניין לעודד את בני קובל לדורותיהם לקחת חלק בסיור.

בישיבת הוועד האחרונה (7.3.07), החלט על מתן מענק כספי בסך של \$150 לכל משפחה קובלאית שהיא חברה בארגון והיצאת לסיור, (סכום זה ידענק גם אם יוצא רק אחד מבני המשפחה). בנוסף, היוצאים יקבלו חוברת מידע מיוחדת שתכלול מפת התמצאות של העיר היהודית שחרבה ביחס למפת העיר הנוכחית. החברים שיוצאים יוכלו בטרם הנסיעה לפנות לוועד בניסיון לאתר את מקום מגורי המשפחה. היות ולקיום הסיור נדרשים לפחות שלושים נוסעים, קיימת אפשרות של צרוף ערים אחרות בסביבה. בשלב הראשון של ההרשמה יש עדיפות ליוצאי העיר קובל ולבני ביתם. נא הקדינו את הרשמתכם לסיור.

את הסיור ילוו דן מריאן וד"ר מרדכי יושקובסקי, שניהם אנשים בעלי ניסיון רב ומוכח בארגון וליווי קבוצות דומות ברחבי אוקראינה.

וברוח הדברים שאמר ד"ר מרדכי יושקובסקי לחברי קהילת קובל במסיבת חנוכה השנה: האנשים הלוקחים חלק בסיור תרבותי עשיר זה, חוזרים מהסיור כשהם טעונים במודעות וראייה חדשה על העולם בו חיו הוריהם ויקיריהם.

נא מסרו מידע על הטיול לבני משפחתכם ולכל מכריכם הקובלאים!

בברכה ובאיחולי בריאות, שלום ונחת,

הנהלת וועד יוצאי העיר קובל.

כתובת:	ארגון יוצאי קובל בישראל, ת.ד. 81, הוד-השרון 45100
טלפונים:	ציפי בלומברג: 09-7670432 מלי ורצלבסקי: 03-5705231 צבי רז: 09-7456575

סיור ספרותי - פולקלורי לאוקראינה היהודית כולל שורשים בקובל, ווהלין

9 ימים, 8 לילות, 9 עד 17 ביולי 2007 - חצי פנסיון.

יציאת הטיול מותנה ב - 30 משתתפים לפחות

בהדרכתו של: ד"ר מרדכי יושקובסקי - מרצה לשפה, לספרות ופולקלור יידיש, (הרשות הלאומית לתרבות יידיש).

מנהל הטיול דן מריאן - נשיא סניף ישראל של איגוד המלווים הבינלאומי IATM, יליד בוקובינה (אוקראינה).
רופא צמוד לאורך כל הדרך.
אחראי ללוגיסטיקה.
טיסת אל על סדירה.
פגישת קבוצה לפני היציאה.
תיק המטייל - אישי לכל משתתף, המכיל מידע וחומר רקע למסלול.

סיוע לסיורים וביקורים אישיים במסלול.

מסלול הטיול:

יום 1 (יום ב' 9/7): טיסת ערב מתל אביב לקייב. העברה למלון ללינה.

יום 2 (יום ג' 10/7): סיור בקייב - השדרה המרכזית קרשצ'טיק, באבי יאר - אתר ההשמדה ההמונית של יהודי העיר. נבקר בפודול - האזור היהודי ההיסטורי של העיר, בית הכנסת בפודול, בית הסופרים היהודיים, פארק הניצחון, מנזר לאברה, כנסיית סופיה, ביקור בבית הכנסת "ברודסקי", פסל של שלום עליכם, בית הולדתה של גולדה מאיר, שער הזהב, בית הכנסת של הקראים ונבקר בשוק האמנים ברחוב הציויר "אנדרייבסקי ספוסק". לינה בקייב.

יום 3 (יום ד' 11/7): ניסע לברדיצ'ב - עירו של רבי לוי-צחק, "סעודם של ישראל". ביקור בבית הכנסת הישן, אתר ההנצחה לשואה ובית הקברות היהודי הייחודי בו קבור רבי לוי-צחק. נבקר באזורים המתוארים ביצירותיהם של מנדלה מוכר ספרים, שלום-עליכם (סיפורי קתריאלובקה), דער נסתר. נמשיך לזייטומיר ונראה את הבית שבו גדל ח"נ ביאליק. נמשיך לכיוון רובנה - לוצק ללינה.

יום 4 (יום ה' 12/7): בבוקר נצא לקובל לסיור יום שלם. נחזור ללינה בלוצק.

יום 5 (יום ו' 13/7): אם הקבוצה תרצה ביקור נוסף בקובל, נצא בבוקר שוב למסלול היום הקודם. עם הנוסעים שלא יהיו מעוניינים בסיור נוסף, נבקר במבצר ההיסטורי בלוצק. נסע ללבוב לסיור עיר: הרובע היהודי הישן, בית הכנסת "טורי זהב", פרבר קראקוב, בית החולים היהודי והשדרה המרכזית. לינה בלבוב.

יום 6 (שבת 14/7) לבוב - בוצ'ץ - עיר הולדתו של ש"י עגנון, חתן פרס נובל לספרות. נצעד בעקבות ספריו של עגנון "אורח נטה ללון" ו"עיר ומלואה". נגיע לצ'רנוביץ. סיור בעיר העילית, מהמרכזים העיקריים של התרבות היהודית, השכלה וספרות יידיש. נטייל בעקבות אליעזר שטיינבארג, איציק מנגר, פאול צלאן. נראה את בית הקהילה וה"טמפל" (בית הכנסת הרפורמי הראשון במזרח אירופה), בית הכנסת המרכזי, בנייני האוניברסיטה המפוארים, בנין הפילהרמוניה, נעלה לקברו של ממשיל המשלים אליעזר שטיינבארג. לינה בצ'רנוביץ.

יום 7 (יום א' 15/7): נראה את העיר התחתית של צ'רנוביץ - "יודנשטאדט". נבקר בסדיגורה - בארמונו של רבי ישראל מרוז'ין, נמשיך מעבר לנהר דנסטר לקמנץ-פודולסקי - המרכז ההיסטורי של פודוליה, נצפה על המבצר העתיק, הרובע הארמני, קרבסר - הפרבר היהודי של העיר והקתדראלה בה התקיים הפולמוס בין רבנים לפרנקיסטים. נבקר באתר ההשמדה בו נרצחו אלפים רבים של יהודי פודוליה, צכוסלובקיה והונגריה. נמשיך למז'יבוז', נעלה לקברו של ר' ישראל בעל שם טוב. לקראת ערב נגיע לעיר המחוז ויניצה. לינה בויניצה.

יום 8 (יום ב' 16/7): סיור בויניצה – הרובע היהודי ירוסולימקה בה נשמרה הארכיטקטורה הטיפוסית של ה"שטעטל", בית הכנסת, יד לגיבורי המלחמה. ביקור במקום בו בנה היטלר את המפקדה התת-קרקעית של החזית המזרחית. נמשיך דרך העיירה היסטורית נמירוב לאומן. סיור באומן במתקן ליד קברו של רבי נחמן מברצלב, הרובע היהודי של העיר ופארק סופיה – אחד היפים ביותר באירופה שנבנה ע"י הרוזן סטניסלב פוטוצקי. נמשיך לאודסה ללינה.

יום 9 (יום ג' 17/7): סיור באודסה, יחולק לשניים. לפני הצהריים – סקירה כללית על ההיסטוריה של העיר, מרכז העיר, הנמל, מדרגות פוטיומקין, הרחוב הראשי - דריבסובסקאיה, גן העיר, תיאטרון אופרה, גן "פולה רויאל". אחרי הצהריים - אודסה יהודית - עירם של ז'בוטינסקי, דיזנגוף, ביאליק, אוסישקין, מנדלי מוכר ספרים, שלום עליכם, דובנוב, אחד העם, טשרניחובסקי, פרוג, קלאוזנר, בית הכנסת המרכזי ועוד. ארוחת ערב וסיכום הסיור. בלילה טיסה לישראל.

יתכנו שנויים במסלול

המחיר ליחיד בחדר זוגי \$ 1550.
ליחיד בחדר לבד - תוספת \$ 200.

המחיר כולל:

טיסה סדירה באל על.
היטל דלק. (כפוף לשינויים בחברת אל על).
מס נמל. (כפוף לשינויים בחברת אל על).
היטל בטחון. (כפוף לשינויים בחברת אל על).
מלונות מדרגה ראשונה ו/או תיירות טובה. (בערי השדה המלונות הטובים ביותר נמצא).
אוטובוס תיירים נוח וממוזג.
חצי פנסיון, אפשר לקבל אוכל כשר או צמחוני בתאום מראש.
דמי כניסה לאתרים לפי התוכנית.
ויזה קבוצתית לאוקראינה ובטוח חובה באוקראינה.
תשר לנותני שירותים בחו"ל.
מי שתייה באוטובוס לכל אורך הדרך.

המחיר אינו כולל:

בטוח בריאות ומטען.
הוצאות אישיות.
ארוחות נוספות שלא כלולות בתוכנית.

תשלומים:

עם ההרשמה – \$150 ותשלום אחרון עד 15 יום לפני היציאה.
בכרטיס אשראי קרדיט לפי בחירת הנוסע.
שער ה-5 לפי המחאות והעברות גבוה הידוע ביום התשלום.
אפשרות 3 תשלומים בכרטיס אשראי - ללא רבית.

דמי ביטול:

עד 30 ימי עבודה לפני היציאה דמי רישום וטיפול \$ 50
30 עד 15 ימי עבודה לפני היציאה דמי ביטול ע"ס \$ 100
15 עד 7 ימי עבודה לפני היציאה דמי ביטול ע"ס \$ 250
פחות מ-7 ימי עבודה לפני היציאה דמי ביטול עד 75% מהמחיר.

פרטים והרשמה: מריאן דן, טל. 03-6353651 או 054-4870351, e-mail: dmarian@walla.co.il, ת.ד. 9149, רמת אפעל 52190 פקס 077-5343612.

שרותי משרד: יפית - סטאר טורס, רח. ריינס 42, תל אביב.
טל. 03-7253010 או 1599-555-115, פקס 03-5271737, e-mail: iafit@startours.co.il

אנו מפרסמים שנית את כתבתה המרגשת של **ציפי בלומברג** שפורסמה לראשונה בחוברת דפי מידע מס' 5 (ספטמבר 2000). ציפי כותבת על חווית הנסיעה לקובל. בעקבות הנסיעה ציפי החלה בפעילות שוטפת בארגון וכיום היא בהנהלת וועד הארגון.

חברים כותבים

נסיעה לקובל

כאשר הגיע העלון האחרון של ארגון יוצאי קובל לבית אמי, שרה מזרחי, לבית אחותי טובה בלומברג ולביתי, היה ברור לכולנו שמישהי מאיתנו תצא לאותה נסיעה, נסיעה לקובל. אמי נולדה בקובל, הגיעה ארצה בשנת 36, נשואה לבחור ישראלי עב בלורית שחורה, יליד צפת, יהודה מזרחי ז"ל. יד הגורל כוונה אותו אל קובל ואל היכרות עם אמא שלי, ואותה יד גם "שלפה" את אימי מן התופת, אשר המתינה וארבה לכל משפחתה.

למען האמת רק ב-4 השנים האחרונות, כנראה בעקבות יוזמה של בני הדור השני האחרים, התעורר בי הרצון להתחבר אל ארגון יוצאי קובל, להשתייך, לקבל מידע להבין ולדעת. נאכן ביום השואה שלפני האחרון, אימי, אחותי ואנוכי השתתפנו בטקס האזכרה במרכז ווהלין. כאשר הגענו אל אולם הכניסה ואימי ראתה את תבליט מפת ווהלין והשם "קובל" התגלה לפנייה, לחלוחית כיסתה את עיניה, כאשר היא מלטפת אותו בידיה, בלי שנוכל להזיזה משם. זאת היתה הפעם הראשונה הזכורה לי, שאימי התרגשה לשמע השם "קובל", ולפתע עברה בי תחושה חזקה של ממשות קיומה הפיסי של העיר ולא כפי שהתייחסתי אליה תמיד, כאל סיפור רחוק. העובדה שאימי לא דיברה הרבה על הנושא וסיפרה מעט מאוד על משפחתה שאבדה ועל תקופת ילדותה שם, לא גורעת מאומה מעצם קיומה של העיר, מעצם היותה עיר תוססת חיים, מרכז חינוך ותרבות עבריים, הטרוגנית בתנועות הנוער שלה ובזרמים הפוליטיים שבה, כולל זרמים דתיים וחרדים (עובדות שלמדתי מן הכתוב מאוחר יותר).

אימי לא שיתפה אותנו בזכרונות העבר הקובלאי שלה, ולכן נוצר מצב אבסורדי, שמשפחתה הענפה לא היתה משפחתי, אבא שלה "שמואל" לא היה סבי אלא "אבא של אימי" אחיה ואחותה לא היו דודי אלא נשאר ברחובות בבחינת אחים ואחיות של אימי. כאשר אבי יהודה ז"ל נפטר, הכירו רק בני הבכור, יריב. הודאי ואילה לא הכירוהו אבל מדברים על סבא יהודה, כדמות מוכרת במשפחה, משום שלא הפסקתי לדבר עליו. ההדחקה שבאה בעקבות הרצון להשאיר מאחור את העבר הכואב, הקורע, הזועק למרומים, תרמה להרבה מן הקובלאים לשתוק, לשמור לעצמם את הכאב, לא להנחילו לילדים, אנחנו. לחסוך מאיתנו את העבר הלא נעים שלהם. כך נוצרה מעין נורמת חיים מורכבת לא אמיתית אשר בנסיעה לקובל הוכחה כנורמת חיים רגילה שהתנהלה גם אצל המשפחות האחרות.

גימור בניית דגם בית הכנסת הגדול של קובל, והמאמר בעיתון מעריב טרם יום השואה האחרון, "הניצול היחיד מהתופת של קובל", אשר נתן רקע קורע לב על מה שהתחולל בתוך כתלי בית הכנסת בזמן האקציות הגרמניות והתיאור האכזר של עדות אכזרית על התעללויות בלתי אנושיות שנעשו מחוץ לבית-הכנסת ואחר בתוכו ועל הרצון העז של הנשמות הטהורות, המעונות והמושפלות של בני קובל, שאותן לא הצליחו החיות הנאציות והאוקראיניות לדכא, להשאיר צוואת נקם על קירות בית-הכנסת, צו של לא לשכוח, לזכור, בעקבות כל אלה גמלה החלטתי להצטרף, לנסיעה ולהגיע לקובל לעמוד על שפת קבר האחים ולזעוק זעקה דוממת, אני כאן, אני זוכרת, אני מזדהה ומבינה, אני מהווה את הנקמה, אני והאחרים שהיו איתי נצר למשפחות שאותן קוו והאמינו הנאצים שהצליחו להכחיד עד בלי זכר. אילולא אותן נשמות טהורות, כף רגלי לא היתה דורכת על אדמת פולין וודאי שלא אוקראינה, כפי שהיא לא דרכה ולא תדרוך לעולם על אדמת גרמניה. לנסיעה לקובל יצאו 5 ילידי קובל, 5 בני הדור השני, ו-21 בני הדור השלישי. כאשר עברנו את הגבול מפולין לאוקראינה, חוויה שארכה כ-5 שעות, וראינו את השם קובל מופיע על תמרור, ההתרגשות באוטובוס היתה רבה. כולם צעקו את השם "קובל", התלהבו, מחאו כפיים, אכן קובל קיימת ולא רק במסגרת של סיפורים. כאשר נכנסנו לתוך קובל, השעה כבר היתה מאוחרת, והחשכה החלה יורדת על העיר, כולנו התאמצנו בכל מחיר לראות כמה שיותר מן העיר דרך חלונות האוטובוס, אבל יוצאי העיר לא כל כך זיהו את העיר, כצפוי, והאכזבה

ניכרה בקולם. הוחלט שלמחרת בבוקר, נשכים קום ונצא לסיור בעיר מצוידיים במפה מאולתרת של העיר ונעשה כמיטב יכולתנו לאתר מיקומם של בתי המשפחות שלנו ואתרים ידועים אחרים.

ואכן כך היה. המצלמות צילמו, המסרטות הסריטו, והרגליים אצו רצו על מדרכת רחוב ורשאבסקה – הרחוב הראשי של קובל, על גשר מעל נהר הטוריה, תחנת הרכבת, שהיתה זכורה לכולם כמבנה מפואר ביופיו, בית הכנסת הגדול, שהפך למתפרת טקסטיל.

בית-הכנסת, שהדגם המדויק שלו מוצב במרכז ווהלין, גרם לכולנו להחסיר כמה פעימות לב. המבנה מבחוץ לא השתנה, סימון מקום הימצאו של מגן הדוד נשאר, עדות לעברו המקודש של המקום, אבל תוכו המקודש חולל והפך למתפרה, למחסני ביגוד. התקרה הקעורה של בית-הכנסת העידה גם היא על יופיו של המבנה כאשר שימש בית כנסת גדול ליהדות קובל. קשה היה להיפרד מן המקום.

צבי פולישוק, יליד קובל, ידע וזכר מיקומם של מבנים ואתרים רבים. הוא כבר יצא לדרך בשעה 5:00 בבוקר. וכאשר פגשתי אותו בשעה 9:00 בבוקר, ידע לתאר את העיר על בוריה וידע גם לספר לי מה היה מיקומה המדויק של החנות לחומרי בנין של משפחתי. מנקודה זו ידעתי להגיע אל ביתה של אמי, שאת כתובתו ידעתי מן הגלויות הרבות שאמי קבלה מבני משפחתי, ואשר שרד את המלחמה ואותו צילמתי מכל זווית אפשרית כדי שאימי תוכל לזהותו בבית. חזרתי אל הבית פעמיים נוספות, הרגשתי שאני "נשאבת" אליו ואל סביבתו הקרובה. היום נראה לי שאני מבינה מדוע, שהרי הבית הזה מסמל את השורשים שלי, את העבר הרחוק שלי, את אחד מסימני הדרך החשובים של ההיסטוריה האישית שלי ושל משפחתי. היסטוריה לומדים מן הכתוב, אבל אני הצלחתי להתקרב אל תוכנה, עד כדי מגע יד וזאת היתה חוויה מיוחדת במינה, חוויה, שכבר עכשיו, 5 ימים אחרי, אני מתגעגעת לתחושה שלה להוויה שלה.

כמוני עשו שאר נוסעי הקבוצה, כל אחד אץ לו לכוון שנראה היה, שהוא הכוון הנכון אל ביתו, אל שורשיו שלו, לצערי לא תמיד בהצלחה רבה.

גולת הכותרת של הנסיעה היתה הטקס הזיכרון לקורבנות בני העיר קובל באתר קבר האחים בבכבה. הנסיעה מן העיר לאתר, ערכה בערך 20 דקות, 20 דקות של נסיעה שעברו בני משפחותינו בתוך משאיות דחוסות, אל הסוף המר, אל המוות. 20 דקות של פחד, של חרדה, של מהומת רגשות בלתי אנושית, כמה הרבה זמן.

הסביבה של האתר בניגוד גמור למה שהתחולל בה, פסטורלית, שלווה, רגועה לא מעוררת כל חשד. בתוך חורשות עצים אלה, בין הציפורים המציצות, מצאה את מותה יהדות קובל. סבי, שמואל גוטמן, דודי לייזר גוטמן ואשתו וארבעת ילדיו, דודי מושידל גוטמן, אשתו ו-2 בנותיו, דודי מוטל גוטמן, דודתי פייגה ובעלה, דודתי רייזל בעלה ושני ילדיה. יהי זכרם ברוך.

בהיפרדי מקבר האחים, הודיתי לסבי, שמואל גוטמן, על שאסר על אימי לבטל את החתונה שלה עם אבי ז"ל שכבר תוכננה, משום שחששה לנסוע אתו לארץ ישראל ולעזוב את משפחתה מאחור. הסיבה שנתן היתה: "מ'באליידיגט נישט אמענטש" – לא מעליבים בן אדם, תתחתני ואחר אם תרצי, תתגרשי. הודיתי לסבי על העצה שנתן לאימי, שבדיעבד, התבררה כנבונה וחכמה וכל-כך גורלית, ואשר בזכותה ניצלה אמי, תיבדל לחיים ארוכים, והקימה בארץ משפחה למופת וזכתה ל-5 נכדים ונין אחד, כן ירבו. תודה סבא.

בלומברג ציפי.

בכובה

שני צילומים מתוך הסיור שארגן ארגון יוצאי קובל, שנערך ביוני 2000

הצילומים מתוך עבודתה של **חיה אגבר**, אשתו של שמואל אגבר מדור ההמשך, שלקח חלק בסיור ביחד עם אביו **אברהם אגבר**, חבר וועד ארגון קובל.
העבודה: "שואת יהודי קובל, עבודה במסגרת הקורס "השואה ודרכי הוראתה"- יד ושם.

אזכרה בגיא ההריגה בבכובה

דגל ישראל מונף ליד האנדרטה בבכובה

אתר קובל בהכנה

דף הבית מאתר האינטרנט העתידי של קובל

The screenshot shows the homepage of the 'Organization of Kovel Jews in Israel'. At the top left are three small portraits of men. To their right is a large Star of David logo with the word 'קובל' (Kovel) written across it. Further right is the title 'ארגון יוצאי קובל בישראל' and its English translation 'Organization of Kovel Jews in Israel'. The main content area contains several lines of Hebrew text, including a call to action to 'זכור המתקוממים ולזכור הדוממים' (Remember the resisters and the silent ones). A sidebar on the right lists various site sections like 'שמות העיר' (Names of the city) and 'חולדות העיר' (Districts of the city). At the bottom left, there is a small map of Eastern Europe highlighting the Kovel region.

שמות העיר
חולדות העיר
שוואת קובל
אמרים כלליים
Family pages
מפוח העיר
חדשות והודעות
אתרים ששורים
ארגון קובל
כתובת הארגון
דף הבית

דיכוחן עולם לכל יהודי עיר המחוז
קובל אשר בחבל ווהלין שבאוקראינה
הי"ד
שנסבחו ע"י הנאצים ועוזריהם ימ"ש
לזכר המתקוממים ולזכר הדוממים
שהלכו אל מותם בראש מורם
"ארץ אל תכסי דמם"
זכרם הקדוש לא יישכח לעד
חריתות מוביות הלקיחות הנודול
דם נקי כמי הכנרת.
ודורשים אנו נקמה!
נקמה אכזרה - יהודה שכטר

זה (פחות או יותר) אמור להיות עמוד הבית של האתר.

- למעלה משמאל יתחלפו כל הזמן בצורה אקראית שלושת תמונות בני קובל מתוך מקבץ של כאלף דמויות של בני העיר הצעירים שנלקחו מהארכיון של הארגון.
- למטה במרכז ינועו כל הזמן כלפי מעלה החריתות מבית הכנסת שנאספו ותועדו עד היום.
- למטה משמאל תופיע מפת קובל, במחוז ווהלין, בשטח אוקראינה. המפה ניתנת להגדלה עם הצבעה עליה.
- למטה מימין יבער נר זיכרון (לא מופיע כרגע בצילום).
- מימין מופיעים כל עמודי/פרקי האתר (11 קישורים), לינקים), לחיצה עליהם תשלח לתת פרקים נוספים שיופיעו בצד הנגדי של דף הבית. הלינקים אלו יפתחו דפים בהם יינתנו מאמרים כלליים, צילומים, מפות פרטניות, דפי משפחות ואינפורמציה נוספת.
- הרקע של דף הבית יהיה בעל גוון אפור-כחלחל, בצורת עננים הנעים כל הזמן.

חלק מהפרקים יינתנו גם עם אופציה לשפה האנגלית (לדוגמא דפי משפחות המופיע בצילום מעלה באנגלית). כל משפחה קובלאית תוכל להעביר לנו תקציר על קורותיה, כולל כמה צילומים משפחתיים.

המצבה לקדושי קובל/צבי רזניק (ילקוט ווהלין 1983)

ותיבה לדפיי הנצחה הותקנה.

מכל קצות הארץ באו והתכנסו יוצאי קובל וישרידי השואה, אבלים ודואכים, להתיחד עם זכר יקיריהם הקדושים שנספו ולא הובאו לקבר ישראל.

היה זה ביום שני בשבוע, ו' באלול תשמ"ג (15.8.83) בבית העלמין בחולון, בו נערכה עצי רות הזכרון וטקס גילוי המצבה.

כמזכיר הארגון עלה בתלמי לומר כמה מיי לות פתיחה, וכי מה יכולתי לומר כאשר עיני הנאספים כולם דומעות, כאשר הכאב צורב ואף קילות בכי ברמה נשמעים.

קובל היתה עיר ואם ליהדות ווהלין, שו" קקת חיים יהודיים. עם כל מה שכל קהילה יהודית גדולה בגולה בורכה: מוסדות עזרה במל התחומים, מוסדות חינוך ותרבות, קייטנות תיגם לילדי מצוקה, קופות גמ"ח — ומה לא? ואתה הולך ומונה ומזכיר את כל אלה — וקולך נחנק מדמעות והבכי החרושי גובה. ובוכים לשמע קריאת המכתב של ארגון הפרטי זנים אשר דאג להביא את האפר מתוך הבורות (צ"י החברה אסתר הוטמן) ולמראה הטמנת האפר ע"י חבר הוועד של ארגוננו, שמואל ויקוס, וכאשר תהון מר גרינבלט אומר פרקי תהלים ותפילת „אל מלא רחמים“, וכיכל ה" משתתפים אומרים אחריו „קדיש“ בציבור.

עוד מזכירים את שמות הנופלים מבני עירנו במערכות ישראל ושמות הנפטרים.

אכן, יוצאי קובל לא איכזבו. הרגשנו בעליל כי „כל ישראל תברים“.

צבי רזניק

תבליט בית הכנסת הגדול חרוט על המצבה. ביהכ"נ אשר „עשה“ היסטוריה במאות הכתובות על כתליו, מהן הרושות בציפורנים, מהן כתובות בדם, וכולן מספרות על שעוניהם האתי רונות של יהודי קובל לפני לכתם להיירות ב" בורות. ורובן ככולן קוראות לנקם, „נקמו נקמת דמנו הטהור“ תרוט על המצבה. אחת מה" כתובות ההן, וכן קינת הנביא: „מי יתן ראשי מים דעיני מקור דמעה ואבכת יומם ולילה את חללי בת עמי“.

בקעת הקהילות (י"ד ושם 2007)

ארצות הברית, מוזיאון השואה בושינגטון:

ראיון עם בת העיר קובל **חוה-אווה וייגשול-ריץ'**

23 לאוגוסט 1990. מראיינת: לינדה קוזמק.

תרגום מאנגלית: **רותי רז**

הערה: בסוגרים רגילים (–) הסבר והבהרות של המתרגם. סוגריים מרובעים [–] הם חלק מהראיון.

כתובת אתר האינטרנט, המקור לתמלול הראיון באנגלית:

<http://collections.ushmm.org/artifact/image/h00/00/h0000169.pdf>

שמי הוא איב ריץ'. נולדתי בקובל, על גבול חסיה. קרוב מאוד לגבול הרוסי. ילדותי זכורה לי כנחמדה מאוד. אבי היה איש דתי מאוד. הוא הגיע ממשפחה ענייה אך מלומדת. הם היו רבנים, שוחטים ואנשי ספר. אמי לא היתה משכילה. היא הגיעה מכפר לא רחוק מקובל. אביה, סבי, היה איש פיקח מאוד. בשל היותו יהודי לא יכול היה להיות בעל אדמה. אך בזכות היותו איש עסקים מוצלח הוא חקר יערות, וחסב את עצייהם. הוא הצליח בזה, ולכן משפחתה של אמי חיה חיי נוחות. לא הייתי אומרת שהיו עשירים, כי זה היה אומר המון, אבל הם היו אמידים, ולכן התעקשו שאנחנו, הילדים, נלמד בבתי ספר פרטיים. הם וידאו שלא יהיה לנו שום מבטא, שלא נדבר "יהודית" (יידיש) בבית, בגלל שאם היה לך מבטא לא יכולת להתקבל לבית ספר טוב. זה לעיתים לא הלך טוב עם אבי, משום שהיה אדם דתי, אך הוא הבין שעם האנטישמיות בפולין, דבר זה יכול להיות לטובתנו. אני הייתי הצעירה משתי אחיות ומאחי. אחי היגר לישראל לאחר בר-המצווה שלו, ואני בקושי זוכרת זאת. הייתי צעירה מאד. אני חושבת שהייתי בערך בת חמש, לא הרבה מבוגרת יותר, נהניתי מילדות עם עוזרת בבית... את יודעת, תמיד היתה לנו משרתת בבית, אשה. שמה היה קטיה. אני עדיין זוכרת זאת. ואבי, אני מוכרחה לציין, היה עורך דין, אך כיהודי הוא לא היה יכול לעבור את בחינות הלשכה הפולנית. הוא הפך ל-advocate (קרא לעזרה) עבור עורכי דין פולנים. זאת אומרת שהוא היה נמצא בסביבת בית המשפט הפולני, נותן להם עצות, אך הוא לעולם לא היה מורשה להיכנס, לעולם לא היה יכול לעמוד בפני שופט. אך היו לו עסקים רבים בתוך הקהילה היהודית... 14 אלף יהודים. ואנחנו חיינו ברוחה (כלכלית). היה לנו הכל. היה לנו בית יפה. סבי קנה לנו פסנתר. אחת מאחיותיי... אמי ניגנה בפסנתר. את יודעת, אני מעולם לא הייתי ממש... ניגנית, אך לא הייתי מוכשרת כאחותי. ואז הרוסים נכנסו לעיר, וכמובן שדברים השתנו. אני לא זוכרת הרבה, כי אצלו דברים לא השתנו מבחינה כלכלית, את יודעת. אבי היה איש נבון מאוד. הוא חשש שהרוסים במודע ישלחו אותנו לסיביריה, כי כולם בעיר ידעו שהיינו ציוניים, במיוחד אבי. אך אז עוד לא ידענו שהרוסים החלו לסגת כי הגרמנים נכנסו. ואז החלה הטרגדיה. הוכנסנו לגטו, ושם החיים היו מאוד-מאוד נוראיים. מעט מאוחר יותר, הם (הגרמנים) חילקו אותנו ל(לשני גטאות) "העיר הישנה" ו"העיר החדשה". מסיבה מסוימת אנחנו היינו בסופו של דבר ב"עיר הישנה", משום שאבי רצה להיות עם אימו, סבתי, וכשניתנה הפקודה הראשונה להוציא את היהודים מחוץ לעיירה, לא נאמר לנו שעומדים להרוג אותם. הם אמרו לנו שהם עומדים לקחת את הגברים למחנה עבודה, והנשים יועברו לעיירה אחרת.

שאלה: איך היו החיים בגטו?

תשובה: אנשים רבים, האנשים המבוגרים, החלו למות, משום שלא היו רופאים בנמצא. הרופאים נלקחו למחנות עוד קודם לכן, וידענו שבמוקדם או במאוחר הם עומדים להרוג אותנו או לקחת אותנו, האנשים הצעירים, למחנות עבודה. ובלילה אחד, שאני זוכרת היטב, נאמר לנו לעזוב את הבית. מסיבה כלשהי, אבי לא הסכים לעזוב את הבית. אינני זוכרת מדוע הייתי בבית, משום שאמי ואחותי לא היו בבית, והם (הנאצים) פרצו פנימה. הם שברו את הדלת. הדלתות היו נעולות. הם נכנסו. אבי היה לבוש בטלית. הוא התפלל. והם הרגו אותו לנגד עיני. אני באמת לא זוכרת מה עבר לי בראש. לא בכיתי. לא צרחתי. רק רצתי סביב למטבח, ויצאתי החוצה. בחוץ, אנשים רצו, והיו כמה מאיתנו, נערות צעירות. מספר חיילים גרמניים (העורך: קרוב לודאי ששומרים אוקראינים) שהקיפו את המחנה (הגטו) נתנו לנו לעבור, ואני זוכרת שאחד מהם האיר עלינו עם פנס. אני לא יודעת... אולי הוא התכוון לתת לנו לברוח, היה חשוך, (רצינו) לנסות להציל את עצמנו, וזו היתה הפעם הראשונה שהבנתי שאולי הם לא כולם רעים, משום שהוא יכול היה להרוג אותנו. אני חושבת שהיינו שלוש או ארבע (בנות). כשאני חושבת על הרגע הזה, אני לא מבינה למה לא וידאתי שאבי באמת היה מת. יכול להיות שהם ירו בו והוא נשאר בחיים וסובל. אני לא יכולה להסביר את זה, ויש לי הרבה רגשי אשמה על כך, וגם כיום אני חושבת על כך, וההסבר היחידי שאני יכולה לתת לך, ושאותו גם אולי נתתי לעצמי, הוא שהרצון לשרוד הוא כה חזק, שלא יכולתי לחשוב עליו (על אבא). רציתי לחיות עבור עולם טוב יותר, או בכדי לספר את הסיפור. תמיד חששתי שכל הסבל ישכח, ושלא יהיה אף אחד שיוכל לספר את הסיפור, והתחלתי לרוץ. רצתי דרך כפרים. היער היה ביתנו בלילה. אנשים מסוימים, איכרים, נתנו לנו לחם. אני לא בטוחה שהם הבינו שאנחנו יהודיות. לחלקם (של הכפריים) היו חיים קשים. הם עבדו בשדות, והיו אנשים שנדדו באזור. טוב, חלקם בוודאי לא ידעו על המצב הפוליטי. אני זוכרת שהלכנו לבתים שבהם לא נתנו לנו לחם או מים: "אתם בוודאי יהודים ואתם נודדים באזור". התרחקנו מהבתים שנראו טוב יותר. חששנו שהאנשים שם יותר משכילים ויזהו אותנו. איבדתי חוש זמן. לעיתים לא ידעתי היכן אני, את יודעת... (לא ידעתי) מה הולך לקרות לנו, והיו פעמים שלא רציתי לחיות יותר, כי לא ידענו מה עומד לקרות מחר. את יודעת, חלק מהאנשים נראו נחמדים. וחלק מהאנשים היו מצביעים עליך ואומרים: "אם לא תצאי מהעיירה, נלשין עליך לגרמנים והם יבואו לקחת אותך". ולא לקח זמן רב עד שהוכנסנו למעצר. ונלקחנו לאיזשהו... ההבדל בין מחנה עבודה ומחנה ריכוז לא היה רב, כי מחנות העבודה החזיקו בך כיומיים, והם לא היו מאורגנים כמחנות הריכוז. כך שהיה קל מאוד לצאת מהם ולברוח. ואני זוכרת שהלכתי (ברחתי) ממחנה העבודה עם איזה... באותו זמן ראיתי בו איש מבוגר, משום שאני הייתי בערך בת 14, 14 וחצי, והם אמרו לנו שלא הרחק משם ישנו איזה מוסד דתי. מנזר, שבו מסייעים לאנשים. ואני הלכתי לשם... זה לא היה... לי זה נראה כמו בית קברות, משום שבחזית המבנה הגדול הזה... זה היה מבנה גדול, אך היה שם שער ובית קברות, רחבת בית קברות גדולה, ואז ראינו בה חירות לבושות במדיהן.

וחיכינו עד אשר לא היו יותר מדי אנשים בסביבה. היינו ארבעה, אני חושבת, ונכנסנו לשם ואמרנו שאנחנו זקוקים לעזרה, שאין לנו מקום ללכת אליו. הם שאלו אותנו האם אנחנו יהודים ואמרנו להם (שכן). כלומר, באותו זמן, לא היה (לנו) מקום מחבוא, ואני הרגשתי שאם הנזירות לא עומדות לעזור לנו, את יודעת, אז אין טעם להמשיך (ולברוח). הם אמרו לנו שצפוף אצלם, שיש להם הרבה פעוטות. היו אצלם הרבה חולים. אך האם-האחראית כך אני קראתי לה, שמה היה תרזה אגב... הן היו כרמליתיות (מנזר של נזירות מהפלא הקתולי),

והיה שם הרבה Wolksdeutsche. את יודעת מה זה Wolksdeutsche? (גרמנים שנולדו וחיו בארצות שמחוץ לגרמניה. כאשר המקומות אלו נכבשו על ידי הגרמנים, התייחסו אליהם הכובשים כאל גרמנים לכל דבר). האם יכולה להיות פולניה והאב יכול להיות גרמני. רבים מהם היו מעורבים. הם לקחו אותנו ואמרו לנו שנצטרך להיות מאוד שקטים. זה היה המרתף, המקום שבו הם הכניסו אותנו. לעיתים היה עלינו לבצע מטלות עבורם והם נתנו לנו מזון, והם לא ידעו כמה זמן נוכל להישאר, בגלל שהם היו תחת מעקב תמידי של השכנים, את יודעת. ולפעמים הם יכלו לספר להם סיפורים בכדי להסביר את מה שקורה שם. אבל רוב הזמן, הם לא ראו שוטרים, מהמשטרה הגרמנית. נשארנו שם למשך מספר חודשים, ובהדרגה עם ניסו להסביר לנו שהמצב מחמיר ושמיאיימים עליהם שירצחו אותם אם ימצאו כמה יהודים יש אצלם. היו להם די הרבה (יהודים), כך גילינו מאוחר יותר. היינו שומעים את בכי התינוקות בלילות. ראינו גוויות נלקחות, של אנשים מאוד זקנים. לבסוף, הם אמרו לנו שאנחנו מוכרחים לעזוב.

שאלה: האם נתנו לכם משהו בזמן שגרתם שם?

תשובה: ובכן, הם נתנו לנו צלב וספר תפילה. הם מאוד ניסו לשכנע אותנו להמיר את דתנו, ומספר אנשים עשו זאת (המירו דתם). אני הייתי קצת מפוחדת, את יודעת. אמרתי להם שאני מאמינה באלוהים, שאני יהודיה וחששתי שהיהדות שלי... את יודעת. הייתי ילדה, את יודעת. אמרתי להם במילים שלי שאם אקבל את דתם אלוהים יעניש אותי, ושאני פוחדת לעשות זאת. ואמרתי להם שאני מכבדת את דתם. אני תמיד אכבד אותה, ואם זה מה שיציל את חיי, אני אענוד את הצלב ואשמור את ספר התפילות [שעדיין נמצא אצלי ושאותו אני רוצה לתת למוזיאון]. למדתי בע"פ את כל התפילות וכאשר נפרדו דרכינו הם נתנו לי חולצה של איכרה שאוכל ללבוש בכדי לא להראות חשודה מדי. בכדי שאראה כמו איכרה. זה היה רגע עצוב מאוד להיפרד מהם בגלל שהיתה לנו הגנה (כששהינו איתם), ואני זוכרת שהרגשתי טוב. הם היו לוקחים אותנו אל בית התפילה להתפלל, את יודעת, והיו אומרים לנו לכרוע ברך והרגשנו טוב לאחר התפילה. את יודעת, אני אמרתי שוב ושוב לעצמי: "אלוהים, אין לי אף יהודי להתפלל עימו, ולכן אני נאלצת להתפלל עימם. וכאשר נפרדנו, זה היה עצוב מאוד, זה היה כמו למות. ואני אפילו אמרתי... היתה שם נזירה אחת שחיבבה אותי במיוחד. בכל פעם שהיתה מסתכלת עלי, היא היתה בוכה. היא מאוד רצתה שאשאר שם, כי היא אמרה שוב ושוב שאני נראית פחות יהודיה מהאחרים. אין דבר כזה "להראות יהודי", אבל בגלל שהיה לי שיער אדמוני והגרמנים האמינו שלכל יהודי יש שיער כהה ואף ארוך ותווי פנים כהים... זה לא היה כך, זה לא היה כך בכלל. אמי היתה בהירת עור ושיער, ואני תמיד הייתי מאוד נאה. ולנזירה הזו היה קשה מאוד להיפרד ממני. היא רצתה שאשאר, אך הם חששו מאוד, ושילחו אותנו, ולכן הגעתי בסופו של דבר למאיידאנק (מחנה עבודה, ריכוז והשמדה בסמוך ללובלין). די מהר הם (הנאצים) תפסו אותנו. מאייידאנק היה בשבילי בתחילה.... אני לא יכולה לומר גאולה, אבל זו היתה הקלה כלשהי. לא הייתי צריכה לברוח יותר. ידעתי שזהו מחנה ריכוז, וראיתי ערימה של גופות אדם בחוץ. ראיתי את התנאים שם, ושמעתי את הצרחות, אך בהתחלה הייתי די שמחה כי ידעתי שהלילה אשאר כאן, שאני לא צריכה לברוח דרך היער כי לא היה עוד מישהו שהושיט לנו יד לעזרה כמו הנזירות. דרך אגב, אחזור לנזירות. הן היו מאוד-מאוד טובות אלי, אלינו. אני רוצה שכולכם תדעו שהן סיכנו את חייהן. לא היה להן הרבה מזון, והן חלקו את מזונן איתנו.

שאלה: איך הגעתם מהמנזר למאיידאנק?

תשובה: פשוט נדדנו ביערות ובכפרים. אני לא באמת ידעתי איפה אני. לא ידעתי היכן מאייידאנק נמצאת,

בסמוך לאיזו עיר, אני לא ידעתי. זה לא שינה דבר. אם ראית קהל אנשים, פשוט היית בורח לכיוון השני, כי פחדת. כולם נראו חשודים. לאחר שעזבנו את המחר, לא היינו מלוכלכים כי תמיד היו לנו מקורות מים, את יודעת בכדי להתקלח. אך כשהם (הנאצים) תפסו אותנו ברחוב שבו הם לקחו אנשים למחנות העבודה לא היה לנו) מקום לברוח אליו. הם לקחו אותנו במשאיות למאיידאנק. מאייידאנק היה, כך התגלה מאוחר יותר, מקום נוראי להיות בו, במיוחד עבור נערה צעירה. אני... בזמן מסוים, לא ידעתי שהיו שם ילדים צעירים ממני. אך מאוחר יותר גיליתי שהיו הרבה פעוטות ואף אחד לא הורשה לגשת אל המקום בו הוחזקו הפעוטות, משום שמסתבר שהם רצחו את הפעוטות והכינו נברשות מעור תינוקות, וסבון משומן תינוקות. יכולנו להריח את זה לעיתים שמענו צרחות, אך אף פעם לא ראינו זאת.

היה עוד מקום במאיידאנק שבו החלונות היו מכוסים בשכבת גיר. לעיתים היינו שבים מעבודה קשה... היינו חופרים שוחות או משהו אחר שהם הורו לנו לעשות. דרך אגב, המחנה הזה, היו בו הרבה אסירים חסים, והיו להם קצינים בכירים שגרו בנפרד מכל האחרים. אליהם התייחסו הרבה יותר טוב. הם (הנאצים) חקרו אותם, אולי חלבו מהם סודות, משום ששמתי לב שהם (הנאצים) היו מביאים להם מזון, ומספר פעמים שלחו אותנו לנקות את המגורים שלהם והם (האסירים החסים) נתנו לנו מזון. אז הבנתי שיש שם קצינים חסים חשובים. ואז, יום אחד, וזה דבר שקשה לי מאוד לדבר עליו, אבל זה היה בעבר (הרחוק). שאלנו הרבה שאלות מהו הבניין הזה? מה יש בבניין הזה? והבניין ההוא עם הגיר עניין אותי, בגלל ששמעתי צרחות וראיתי חיילים גרמנים לוקחים נשים משם, נשים שנראו בשנות העשרים לחייהן, ואולי קצת יותר מבוגרות. הן היו מפותחות יותר. אלו היו נשים יפות.

מסתבר שהם (הנאצים) עשו ניסויים רפואיים כלשהם, משום שדרך חלון אחד שממנו הצצנו, ראינו גברים עירומים בתוך אמבטיות גדולות. אלו היו אמבטיות מתכת, עם קרח. הם היו מקפאים אותם לטמפרטורה מסוימת ואז היו מאלצים את הנשים להתערטל, ואני מניחה שהם רצו לראות את ההתעוררות המינית. זה היה נורא לצפות בזה. לא הרבה מאוחר יותר, הגיע תורנו... [שתיקה]... [בכי]... זה קורה כשאת... [שתיקה]... ואם לא עשית מה הם רצו שתעשה, היו מכים אותך באופן נוראי, או שהיו שמים אותך תחת מקלחת מים קרים. [בכי]... עכשיו אני זוכרת שבצלב האדום, העבירו אותנו פעם אחת למיקום אחר. שמענו שמועות, הרבה מהפולנים, שם היו לא רק יהודים.. היו גם מספר אסירים פוליטיים פולנים. היו שם גם מספר גרמנים שהיו אסירים פוליטיים, ושמענו שמועות שהם עומדים לקחת אותנו לאושוויץ, והיו לנו משרפות. היו משרפות במאיידאנק, אך מעולם לא ראיתי אותם. שמענו צרחות, אך מעולם לא ראינו אותם. אך מסתבר שהמשרפות לא היו מספיק גדולות.

שאלה: לפני שנמשיך, אם תרשי לי... האם נוכל לשוב לרגע להתנסויות שסיפרת עליהן במאיידאנק, מה הם עשו? האם תוכלי להיות קצת יותר... לספר לנו קצת יותר פרטים?
תשובה: אני חושבת שזה היה... אני חושבת שהם רק רצו לראות את הגברים ואותנו סובלים. אבל את יודעת... כשראינו את הנשים אשר, את יודעת, כשנערה בת 14 או 15 מורעבת, זה די מכוער. הראש שלה מגולח ונראה... חלק מהנשים היו די, את יודעת, מפותחות. את יודעת, הן היו מבוגרות יותר. אני לא זוכרת שהיו לי בכלל שדיים, את יודעת. וכשראית מה הם עשו... הם זרקו אותן, את יודעת, על הגברים והם רצו לראות את התגובה. הם ממש הכריחו את הגברים לקיים יחסי מין עם הנשים.
שאלה: מה היתה החוויה שלך? ספרי, מה הם אמרו לך לעשות?

תשובה: הם אמרו לי לעשות משהו דומה. אבל רוב הזמן הגברים היו מתים. זה היה דבר נוראי לעשות זאת. והצרחות, ואני זוכרת שביקשתי שיהרגו אותי. [בוכה]... [הפסקה]... אני פשוט לא יכולתי לעבור את זה. הם הפסיקו את זה ומסתבר שזה היה... מאוחר יותר גילינו שזו היתה קבוצת רופאים שביצעו את הניסויים האלו עבור עצמם אולי... אני לא יכולה להסביר זאת.

קראתי ספר על זה, שהם היו אנשים לא נורמליים, שהם נהנו לראות אנשים סובלים כך. לא הרבה לאחר מכן, כששמענו שמועות שאנחנו הולכים לאושוויץ, החלטנו שלא משנה מה יקרה, אנחנו לא נגיע לאושוויץ. החלטנו שנקפוץ מהרכבת או שנעשה משהו אחר, נתאבד. לא היו לנו כלי נשק וחשבנו שאולי נשיג רעל, את יודעת, ולא יכולנו לדבר, את יודעת. היינו נאספים לעבודה ואת יודעת... מישהו היה אומר משהו.

לילה אחד באמת לקחו אותנו לרכבת. הרכבת הזו היתה כביכול לקחת אותנו לאושוויץ. ואז בזמן מסוים נאמר לנו: "כשנגיד לכם לקפוץ מהרכבת, אתם מוכרחים לעשות זאת. אם לא תקפצו, תגיעו לאושוויץ". לא רצינו להגיע לשם. קפצנו מהרכבת. ירו בי.

עדיין אפשר לראות את החור, אבל אני... הם הרימו אותי. זה לא היה כל כך גרוע, ושמו אותנו בטרנספורט... היה כל כך הרבה בלבול. היו שם הרבה אנשים... היו מאות אנשים, ושמו אותנו בטרנספורט לעבודות כפיה שהוסעו לגרמניה. אני לא יודעת האם זה מוכר לך. הם לקחו הרבה אנשים צעירים... לעיתים רחוקות יהודים, בגלל שיהודים כבר (קודם לכן) נאספו והושמו במחנות, אבל היו שם המון רוסים, אוקראינים, ופולנים צעירים והם הוכרחו להיכנס לגרמניה בכדי שיוכלו לעבוד בשדות שלהם (של הגרמנים), בגלל שהחיילים הגרמניים לא היו בבית. הם נלחמו במלחמה. כך אני הגעתי לתוך גרמניה, עם טרנספורט של כ-300 איש.

רק אדם אחד בטרנספורט ידע שאני יהודיה. נערה אוקראינית. כיום היא גרה בקנדה. לא ידענו לאן הטרנספורט לוקח אותנו. אך היא לחשה לי: "כל זמן שאוכל, אעזור לך, ולעולם לא אגלה לאיש שאת יהודיה". והיא עשתה זאת.

הגענו לבוואריה ולבסוף הגענו לחווה שנמצאת ליד סטרנדינג. זה בבוואריה. זה היה קצת לפני שהמלחמה הסתיימה. כבר הגיעו לאוזנינו שמועות שהאמריקנים מתקרבים יותר ויותר. החיים בחווה לא היו נעימים. לא היה מספיק מזון ובעלי החווה לא היו נחמדים אלינו. הם היו חשדניים כלפי, כי רובם (רוב האסירים האחרים) היו באמת חוואים. אני לא הייתי (ילידת כפר), ולכן הם הסתכלו על כפות ידי ואמרו: "את בטח איטלקיה, ילדת אצולה או משהו דומה, כי הידיים שלך לא נראות כמו הידיים שלנו". לא ידעתי לחלוב פרות. לא ידעתי לעשות הרבה מלאכות שהם עשו. זה עדיין היה טוב יותר מאשר להיות במחנה הריכוז, אבל פחדתי. ידעתי שהמלחמה תסתיים, אך לא ידעתי איך אצא מקבוצת הפולנים הזו, איך אוכל להתאחד עם כוחות השחרור (צבא בעלות הברית). זו היתה הדאגה הגדולה ביותר שלי. נטשה... היחידה שידעה שאני יהודיה... היא אמרה: "אל תדאגי. זה יסתדר".

ואני זוכרת כששמענו ברדיו שהם (צבא בעלות הברית) שיחררו את המחנה לא רחוק מרגנסבורג, אשר היתה במרחק של כ-100 מייל מהחווה, ובעל החווה חשש מאוד, כי הוא התנהג אלינו באופן גרוע. הוא נהג להכות אותנו מדי פעם. והוא רצה לדעת האם אנחנו רוצים לעזוב (היה מעוניין שנעזוב). לא ידענו לאן נוכל ללכת, אז ביקשנו ממנו להסיע אותנו לעיירה סמוכה. הוא לקח אותנו לבורגנברג, שהיתה עיירה קטנה ושם הלכנו לתחנת המשטרה, המשטרה הגרמנית. שאלנו שם איפה האמריקנים נמצאים. הם לא רצו להגיד לנו. (אולי) הם לא ידעו.

הם (האמריקנים) היו במרחק של כ-50 מייל, וזמן לא רב מאוחר יותר, קולנול מקמן, זה שהראיתי לך את מודעת האבל שלו... הוא שיחרר את המחנה והודיע על כך ברדיו: (הוא אמר) "אם יש אצלך... אם אתה יודע איפה נמצאים אנשים יהודים, אם הם מסתתרים, אנא דווח על כך". הם שלחו רכבים אמריקנים וג'יפים לאסוף אותנו ואכסנו אותנו בהוסטלים. ואז החלו לראיין אותנו. כל כך חששנו, שאני פחדתי אפילו לדבר עם האמריקנים. אני זוכרת את הראיון הראשון עם קולנול אמריקני מפילדלפיה. הוא שאל אותי שאלות ואני לא בטחתי בו. לקח לי זמן עד שנתתי בהם אמון. סיפרתי לו על המשפחה שלי, והדאגה הראשונה שלי היתה האם נותר מישהו בחיים. ידעתי... למעשה השלמתי עם זה שהורי (נרצחו). ידעתי שאם היו עדיין בחיים, הייתי... הם היו מאתרים אותי... אך ידעתי שאחי בישראל, שהוא קרוב לודאי בישראל או מסתתר במקום כלשהו. הצלב האדום האמריקני גילה שהוא (אחי) נלחם כחלק מהבריגאדה היהודית בבלגיה. לקח לו זמן מה לאתר אותי כי הוא לא היה יכול לעזור (את השירות). בינתיים, הם ראינו אותי לגבי קרובי משפחה בארה"ב ואני ידעתי את שמות הקרובים אבל לא ידעתי... לא יכולתי לומר להם היכן הם גרים וממה מתפרנסים. אחד הרופאים האמריקנים התעניין בי באופן מיוחד והקרין לי סרט. נתנו לנו תרופות בכדי להרגיע אותנו. היתה שם קבוצה שלנו. כ-100 ילדים יהודים. הם הראו לנו סרט של מקומות ושאלו אותנו, הם אמרו שאם יש איזה שם... את יודעת, הראו לנו חנויות עם שמות... אם יש שם שמוכר לנו, ואני ראית את השם פרידמן. אמרתי שאני חושבת שיש לי בן דוד בשם פרידמן. הם שאלו אותי במה הוא עובד, ואני לא זכרתי. אמרתי להם שאני חושבת שהוא הגיע מפולין והפך לשען. והוא (הרופא) רשם את כל מה שאמרתי לו. הוא פרסם מודעה בעיתון יהודי אמריקני או משהו דומה... זה עיתון בניו יורק.... ובן דוד של סבא שלי קרא את זה ושלח מברק לאמריקה בגלל שבנו של הבן דוד האחר, הבחור ש(מאוחר יותר) התחתן איתי, הוצב בכוחות האמריקניים ליד מינכן. תוך שבועיים הוא בא לבקר אותי ועד אז, את יודעת, העליתי במשקל והם נתנו לי בגדים והנה זו התמונה...

שאלה: איפה התגוררת אז?

תשובה: התגוררתי בסטרנדינג, בבית גרמני. זה היה סיפור לא נעים בהתחלה כי כשהמבורגרמייסטר (?) - קטע לא ברור - אולי הכוונה לארגון עזרה כלשהו) הביא אותי לשם עם הניצולים היהודים, זה הפך להיות (אז) בראש סדר העדיפויות: לעזור לילדים היהודים. האשה (מסטרנדינג, בעלת הבית הגרמנייה), עמדה בפתח וסיפרה להם (לאמריקאים?) את הסיפור (שלי): "זכעת היא חופשיה. אין לה מקום ללכת אליו". היא אמרה: "אני לא יכולה לקבל אותה. היא יהודיה". היא אמרה: "בעלי הוא נאצי ולכן הוא בכלא". ולכן אני לא רציתי לגור עימם, פחדתי. ואז גילינו שהוא רופא, ד"ר אדלבראכר. אני זוכרת את שמו היטב, הוא לא היה נאצי. הוא הצטרף, לתנועה הנאצית בגלל שהוא היה צייד ולא היה יכול לקבל רישיון (צייד, אם לא יצטרף לתנועה הנאצית). באותו הלילה, הוא שוחרר (ע"י האמריקאים). והם באמת נתנו לי מקום בביתם. הם ניסו להיות נחמדים, ונתנו לי פרחים. ידעתי שזה זמני בגלל שהקרובים שלי בארה"ב עשו (באותו זמן) ככל יכולתם בכדי להביא אותי אליהם.

בינתיים, אחי הגיע (לבקר אותי). אך המצב בישראל היה רע, והוא ידע שאני אאלץ להמתין זמן רב מאד בכדי להגיע לישראל, משום שהיו יותר מדי אנשים (מועמדים לעליה ארצה) והבריטים לא היו מוכנים לעשות זאת (לאשר לפליטים היהודיים עליה ארצה). אז די מהר השגתי ויזה לאמריקה, והגעתי לשם על אוניה צבאית קטנה. למרינה פלטשר ולי יש את המברק שנשלח אלי, ואני מקווה שהמוזיאון מעוניין לקבל אותם (את המסמכים). אז הסיפור שלי, הסיפור המאוד עצוב שלי, קיבל סוף טוב. הגעתי לארה"ב. הייתי עצובה משום שהגעתי לבדי. כבר הייתי בטוחה למדי שהם (משפחתי) אינם בחיים, משום שעברתי בהרבה מחנות בחיפושי אחריהם. חשבת

שאולי אמצא את אחותי, אולי אמצא את אמי. ידעתי על (גורל) אבי, ובאמת עד היום איש מהם אינו בחיים.
שאלה: לאן פנית כשהגעת לראשונה לארה"ב?
תשובה: הגעתי לניו-יורק, לאחותה של סבתי. הם היו אנשים טובים מאוד. היא היתה כל כך נרגשת מכל זה, את יודעת. היא לא ידעה מה לעשות עבורי. היא גרה בברונקס. היו לה שלושה ילדים מלומדים.
הבת שלה היתה נשואה לחפא ושני הבנים היו אנשי עסקים מצליחים למדי. הם מאוד רצו שאגור עימם, אך היא לא נתנה לי ללכת, והיה לי קשה לגור איתה, בגלל שלמדתי בבי"ס תיכון ב(אזור) בחנקס, וכשחזרתי הביתה הייתי צריכה לדבר איתה יידיש בגלל שזו היתה השפה היחידה בה דיברה. ובמשך כל הזמן הזה התכתבתי עם בעלי לעתיד. הוא עדיין היה (שירת) בגרמניה, את יודעת. הוא כתב לי שהוא מאוד רוצה שאמתין לו. והוא נשאר שם כמעט שנה. לבסוף, הוא חזר הביתה בנובמבר 1946 ונישאנו זמן לא רב לאחר מכן. הבאנו לעולם משפחה יפה. יש לי שלושה ילדים יפים, אך הטרגדיה הכתה בנו ובעלי נפטר מהתקף לב פתאומי בגיל 47. הוא עשה הרבה למען כולנו. הוא סייע לניצולים. הוא סייע לי המון. הוא היחידי שיצר את כל הקשרים ביני לבין הקרובים בכדי לאפשר לי ספונסר (לאפשר את ההגעה לארה"ב בספונסרשיפ של קרובים שהתגוררו שם) כי עם ה-quota הפולנית (מכסת ההגירה לפולנים) היה בלתי אפשרי (להגר לארה"ב). זה... אני לא יודעת איך הם הצליחו לארגן ולשלוח אותי על האוניה הצבאית הראשונה...

שאלה: עכשיו את באמריקה. איך הרגשת לגבי החיים באמריקה, הסתגלות לדרכי החיים האמריקניות?
תשובה: אהבתי את הארץ הזו. אני אסירת תודה עד מאוד על כך שקיבלו אותנו. יש לי עדיין רגשי אשמה לגבי עברי. לעיתים אני שואלת למה דווקא אני ניצלתי ולמה הם לא? זה משום מה לעולם לא יעזוב אותי. אתה מנסה להיות מעורב בהרבה עשייה חיובית. אני מנסה לספר את הסיפורים שלי משום שאני חשה שאתה לא יכול ממש להוקיע אומה (גרמנית) שלמה. אני מרגישה שלולא מספר גרמנים טובים שנתנו לנו לצאת מתחומי הגטו, לא הייתי כאן היום (הערת העורך: על פי עדויות אחרות, היו אלו שומרים אוקראינים שהעלימו עין מבריחת היהודים מהגטו). אני חושבת שללא עזרת הנזירות (הכרמליותיות) אשר סיכנו את חייהן בכדי לעזור לנו, לא היינו כאן היום. ואני חושבת שלכל ניצול יש סיפור (ההישרדות שלו). ישנם אנשים (ניצולים) מאוד מרירים בכך שהם לא רוצים לזכור את הדברים הטובים. את מבינה למה אני מתכוונת? דיברתי עם הרבה חברים שנוטרים לי על כך שאני מספרת על הנזירות בגלל שהם אומרים: למה לא היו עוד נזירות (כאלו). אבל אני, אני מאמינה שעלינו להעריך גם את מעט הטוב שהיה בהם. ואני אזכור את כל אותם הדברים שנעשו עבורי למשך כל חיי. היו הרבה אנשים צדיקים בעולם, ואני מקווה שאלוהים מברך אותם ושהם קיבלו הוקרה על מעשיהם. אני יודעת שרבים מהם קיבלו. חברה שלי, זו שגרה בקנדה, היא כבר לא צעירה והיא חולה. אנחנו מנסים מאוד לסייע לה. גם כיום אני בקשר איתה. זה היה יכול להיות קל מאוד עבורה להסגיר את יהדותי, סביר להניח שהיא גם היתה מתוגמלת על כך. אך היא לא עשתה זאת. ויש הרבה סיפורים כאלו. זו הסיבה לכך שאני חושבת שיש (גם) הרבה טוב בבני האדם. ואולי, אני חושבת כרגע על איחוד גרמניות, יש לי תחושות מעורבות לגבי כך. אז זהו דור חדש, ובואו נקווה שזה עומד להיות עולם טוב יותר...

שיחה מס' 5 עם דורה גודיס-רופה, 22.6.06

שוחח וערך: צבי רז

הערות העורך: שיחה זו עם דורה מתמקדת בעיקר על תקופת הכיבוש הנאצי עד להשמדת שני הגטאות של העיר (שנים 42-1941). על תקופה זו אין עדויות רבות ומכאן חשיבות כל פרט. נשאלו הרבה שאלות, חלקן כמה פעמים ולא לגמרי על פי סדר האירועים. בעריכה הושמטו השאלות, תוך ניסיון לארגן את סדר האירועים ככל שניתן.

בחוברת הנצחה מס' 11, בשיחה הראשונה עם דורה, מתוארת תקופה זו רק באופן כללי, כחלק ממכלול סיפור הישרדותה של דורה.

הנאצים בקובל

מיד עם כניסת הגרמנים לקובל (27.6.1942) הוקם היודנרט (מועצה יהודית לניהול חיי

הפנים בגטאות). **שלמה מנדל**, או **פומרנץ** היה היו"ר של היודנרט. אנשי היודנרט נבחרו לייצג את האוכלוסייה היהודית על פי דרישת הגרמנים. מההתחלה יצאה ההוראה ללבוש סרט לבן עם מגן דוד על יד זרוע ימין או שמאל. תקופה מסוימת הלכנו כולנו עם סרט שכזה ואחר כך חייבו אותנו לשים "לעטס" (טלאי). זה היה לפני הקמת הגטאות. באותה תקופה היהודים לא הורשו לעזוב את העיר, ליהודים כבר היה אסור לנסוע ברכבות. אפילו על המדרכות היה אסור ללכת, רק על הכביש. ההוראות נכתבו על מודעות באמצעות היודנרט.

הגרמנים קבעו את מקום משרדי היודנרט. המכבסה של אבא היתה קרובה למשרדים ומידי פעם אנשים מהיודנרט היו באים לאבא שלי ומספרים סיפורים. לדוגמה שהגביצקומיסר (הממונה על העיר) הזמין תמונות, זהב וכסף. הם היו מספרים ואני שמעתי. היודנרט הלך לאנשים שאצלם היה אפשר להשיג מה שדרשו הגרמנים והיו מקבלים זאת. אנשים נתנו, נתנו כדי להציל את החיים. הגרמנים איימו על החיים של כל היהודים. אני לא יודעת, אך אני לא חושבת שהיהודים הלשינו לגרמנים שמישהו מהיהודים לא מוסר דבר מה שיש לו. שכנה שלנו באה אלנו פעם וסיפרה: אתם יודעים מה דרשו מהיודנרט? - שנביא להם ביצים מרובעות... והיא סיפרה זאת בכל כך רצינות, לא חשבה שזו בדיחה ("הומור שחור"). היודנרט היו אנשי הקשר לקהילה היהודית, הם הלכו בבגדים רגילים. הם לא הסתובבו ברחובות. כשגרמנים היו צריכים אותם, הם שלחו את בקון להודיע. **ווצ'ה בקון** היה איש הקשר בין היודנרט לממשל הגרמני. הוא לא היה חלק מהיודנרט, תפקידו היה לקשר בין הגביצקומיסר לבין היודנרט. היה גם יהודי אחד שבא לקובל במדים של חייל צבאי גרמני, **גוניק קראו** לו, רובם הכירו את האיש, אני לא. אין לי מושג האם היה מלשין.

ביודנרט אני מניחה שהיו כחמישה-שישה איש. אני חושבת שהם התנדבו לשרת למען הקהילה. ביניהם **מנדל** ו**פומרנץ** ו**יהודה פריד ואנושקה לרנר** שהיתה המזכירה. לא שמעתי שום דבר רע על היודנרט שלנו. הוא היה יוצא דופן ממקומות אחרים. היה נקי וטהור.

הגביצקומיסר קסנר היה אחראי גם על הסחורה (הריהוט, הציוד והבגדים שנלקחו מהיהודים) שהיתה מאוכסנת בבית ספר מושציצקי. עבדו שם הרבה אנשים שאכסנו את החפצים, לא יודעת מי היה האחראי בפועל, לא חושבת שזה היה בקון. הכרתי את בקון ואת האחיות שלו, היו לו שתי אחיות ואח שאותו אני לא זוכרת. משפחת בקון גרה ברחוב פומניקובה, קרוב לבית הקברות הנוצרי. בתקופה שלפני כניסת הגרמנים האחיות שלו היו באות אלינו הביתה, היו מאוד מיוודדות עם אמא והסבתא. למדתי לסרוג מאחת מהן. האחיות נשארו בקובל בזמן הגרמנים ונספו בשואה. על בקון אני שמעתי שנשאר בחיים - ניצל, אך אני לא יודעת. סיפרו שמישהו הלשין עליו בברסט ליטובסק והרוסים הרגו אותו כי היה "שטינקר" (מלשן; *Stinker*; מסריה) של הגרמנים. אני לא זוכרת שהיהודים אמרו על בקון מילה רעה כשהיה בתפקיד מקשר בקובל. אני לא שמעתי. למרות שבקון היה איש הקשר עם היודנרט, לפעמים הגביצקומיסר היה מזמין את פומרנץ אליו (ללא נוכחות בקון). אני מתארת לעצמי שפומרנץ ידע גרמנית. אם אני הבנתי קצת גרמנית, אז לבטח גם הוא ידע. את לרנר מזכירת היודנרט לא הכרתי ממש, ראיתי אותה מספר פעמים. היא היתה אחות של החבר של בעלי (לעתי"ד) משה. חבר ממש, בלי משה, לרנר לא היה אז.

הייתי חצופה, חיפשתי עבודה להורים. זה היה הכרחי כדי שנשאר לעבוד במקום וכדי שלא יציקו לנו וייקחו אותנו מהרחוב (להשמדה), הייתי צריכה איזו תעודה. הלכתי לקומנדטורה (המפקדה הגרמנית) וסיפרתי להם את האמת, שלאבא יש מכבסה ושנחנו עובדים בשביל הוורמכט, וביקשתי תעודה. קיבלתי את התעודה ובחזית החנות שמנו שלט גם בגרמנית: "מכבסה". המכבסה היתה רכוש שלנו והיא היתה סגורה כשנתיים בזמן הרוסים. כשהגיעו הגרמנים הפעלנו את המכבסה מחדש. בזמן הגרמנים עבדנו לא בשביל כסף. אם מישהו היה משלם לנו, אז זה היה פרוטות בלבד. פחדנו לומר כמה מגיע לנו עבור השירות, היינו מבקשים את המינימום. רק בשביל הגרמנים עבדנו, לא עם האוכלוסייה הפולנית וכמובן שיהודים לא הגיעו.

לא אנשי ה-S.S. נתנו הוראות ליודנרט. ה-S.S. לא נמצאו באופן קבוע בקובל. הם באו רק לכמה שבועות, רק למה שהיה צריך ל"סדר" והמשיכו הלאה. בהתחלה הגיע לקובל רק צבא הגרמני (הוורמכט) ורק אחר כך הגיעו ה-S.S. מאוחר יותר הגיע הגביצקומיסר קסנר, המנהל האזרחי. קסנר לא היה מה-S.S., היה מבעלי החולצות החומות. לפני קסנר היה גביצקומיסר אחר, קמפף שמו, שאיתו לא היו ליהודי קובל צרות. קמפף הודח ונעלם יום אחד. מי שהיה בסדר מהגרמנים - "הלך" (נעלם) ומי שלא (היה בסדר) ניצל...

הגעתי למשפט הנאצים בגרמניה (1966) היות וראיתי את הקבר של קולונל ראפ לאחר המלחמה. אחרי המלחמה, כשהגעתי לקובל, הלכתי ברחוב וורשבסקה וראיתי ליד הכנסייה שמול בית הכנסת מצבות של גרמנים שנפלו בקרבות בשנת 1944, כשקובל עברה כמה פעמים מיד אל יד. נכנסתי לפנים החצר ורציתי לראות אם אני מזהה מישהו. ראיתי את שמו של קולונל ראפ על אחת המצבות. ראפ היה מפקד הזינדרמריה שישבה בבית החרושת לטבק. היה המפקד על מנטיי שישב במונטפולובה עם הפוליצי האוקראיני עליו פיקד (אחראי על המשטרה האוקראינית). היה לראפ פרצוף אדום, גרמני טיפוסי. אני הכרתי אותו באופן אישי. בתוך תוכי חשבתי, הנה בן אדם נורמאלי, אנושי, התייחס יפה אלי, הוא נפל פה והכלבים האחרים ברחו. מנטיי (במשפט) זרק את כל האשמה על ראפ. אני קראתי בעיתונות בארץ (בשנות ה-60 המוקדמות) שהמשטרה שלנו מחפשת עדות נגד קולונל ראפ. בקשו לדעת אם מישהו שמע ויודע עליו. רתחתי ממש מכעס, על מי שמספר סיפורים עליו (משמוץ אותו), שהרי הוא נפל. ואז התקשרתי למשטרה והם הזמינו אותי (למתן עדות).

כביסה לא עשיתי לאף יהודי, רק לגרמנים: לגביצקומיסר, לסולדטנהאוס (בית החייל), גם למפקדת ה-S.S. הגענו בתקופה שנמצאו בקובל, ולכל מיני גרמנים שהיו בסביבה. הגרמנים שלחו לקרוא לי לבוא לקחת את הכביסה למכבסה. היו להם (לאנשי הממשל הגרמני) משרתים פולניים שבאו להודיע לנו. הקצינים הגרמנים גרו בבתים פרטיים (של היהודים) ולא במחנה. לא זכור ולא ידוע לי שהיה איזה מחנה צבאי גרמני בקובל. היו רק ההנהלות של הממשל הגרמני. הלכתי לאסוף כביסה אצל ה-S.S. כשחנה בקובל, אל הזינדרמריה- בית חרושת לטבק, לא הגעתי לבית החרושת לאלכוהול שם שכנה המיליציה האוקראינית.

לאחר כמה ימים הייתי מחזירה את הכביסה. כיבוס הבגדים לקח כמה ימים. כולל ייבוש על חבלים, בחצר מאחורי הבית. הכל היה אז ידני. רק הסחיטה הייתה עם מן מכשיר מיוחד (מעגילה). ב-S.S. לא הכרתי הרבה אנשים. לגביצקומיסר הייתי באה הרבה. לבית בו משפחתה של סופקה זיסקינד גרה לפני הכיבוש (קרליובה בונה פינת ליספדובה). אחר כך הגביצקומיסר עבר לבניין העירייה הגדול (המגיסטראט), שם הוא גם התגורר. יתר אנשיו, קציני הממשל, עברו לבניין של ה-S.S. שהתפנה. בתקופה האחרונה, לפני השמדת היהודים, ה-S.S. כבר לא היו בקובל. לאקציות היו באים כוחות אחרים, מיוחדים, הם שביצעו את ההרג הזה. לא יודעת מי בדיוק היו האנשים האלו. אני מניחה ה-S.S. נסעו לאן שהזמינו אותם, לתפקידים אחרים. במקום ה-S.S. בקובל היתה הזינדרמריה, הפוליצי, והיתה הקומנדטורה- המפקדה של הגרמנים שהיתה ממוקמת בפומניקובה (כערך מול הבית של משפחת צורף). שם קיבלתי את התעודה הראשונה (האישור לעבוד עבור הגרמנים). הגרמנים נסעו בקובל על אופנועים עם סירות ומכוניות מיוחדות של הצבא, לא משאיות. הגרמנים היו עולים על המדרכות, נוסעים בשדרות, נכנסים לחצרות עם האופנועים האלו. הם לא התחשבו בשום דבר. נכנסו כמו ארבה שפושת על השדות.

במפקדת ה-S.S. אני מעריכה היו כ-10 אנשים, לא יותר. ה-S.S. תפסו יהודים באמצע הרחוב. באחד הימים הראשונים לבואם (הגיעו מעט לאחר הכיבוש), איזו גויה עמדה ברחוב והלשינה שיש יהודים במכבסה שלנו (שהיתה ממוקמת ברחוב הראשי). הם נכנסו למכבסה והוציאו את אבא וצרפו אותו לקבוצת היהודים. באותו זמן עדיין לא היו לנו תעודות (אישורי עבודה). הם אספו איזה 50 איש והובילו את הקבוצה על הכביש ברחוב קרליובה בונה (שם שכנו משרדי הגסטאפו שבעיר). רציתי להוציא את אבא שלי ופחדתי לגשת לקצין של ה-S.S. כי הלך עם כוזה שוט. ברגע האחרון (לפני שנכנסו לבניין הגסטאפו) יצא לי (ואמרתיו): קר אופיציר (אדוני הקצין), והוא הסתכל עלי ושאל מה אני רוצה. אמרתי לו שאבא שלי בקבוצה הזו ואנחנו עובדים בשביל הוורמאכט, בשביל הגרמנים, ואני מבקשת שישחרר את אבא. הוא אמר לי תקראי לו ואני התחלתי לצעוק: פפה, פפה! (אבא, אבא) האבא שלי פחד להזיז את הראש, הוא חשב שמרביצים לי, מישהו אמר לו שהבת מדברת עם הקצין. הקצין שחרר את אבא שלי וחזרנו למכבסה. כל הזמן תפסו יהודים בעיר. חלק היו משחררים וחלק לוקחים ולא ידוע היה לאיפה הם נעלמים. הגויים סיפרו שירח בהם. היו מוציאים אותם מחוץ לעיר, לאו דווקא לבכובה, והיו יורים בהם. אנחנו לא האמנו בהתחלה היות ואסור היה ליהודים לצאת מהעיר ולברר.

היה שם קצין ה-S.S. אחד, יפה עם עור שחום, שהיה יורה באמצע הרחוב ומרביץ לאנשים. הוא נסע עם מכונית פתוחה, ספורטיבית, של ה-S.S. (במסגרת עבודת המכבסה) הייתי באה גם למפקדת ה-S.S., ישבתי שם ורעדתי. הייתי מתלבשת מאוד יפה. יום אחד, כשבאתי להביא כביסה ל-S.S., אמרו לי לחכות. התיישבתי על הכסא וחיכיתי. פתאום הקצין הנורא הזה נכנס והתיישב מאחורי. כנראה שראה שאני מאוד מפחדת. סידרתי את הסרט (עם המגן דוד הכחול) על הזרוע, חשבתי שאולי לא ראה אותי, תיקנתי ושמתי אותו כך שראה שאני יהודיה. זה דווקא מצא חן בעיניו והוא שאל אותי כל מיני שאלות בגרמנית, שאל בת כמה אני ועניתי לו. את הגרמנית למדתי בזמן שהרוסים נכנסו לקובל, השפה המדוברת בבית הספר היתה יידיש ובמקום אנגלית (שולמדה בגימנסיה "יתרבות" בזמן הפולנים) לימדו אותנו קצת גרמנית. לבסוף אמר שאני יכולה ללכת הביתה...

למדנו לפחד ממנו. היה נוסע עם השוט ויורה באנשים. היה סדיסט שלא היה כמוהו. לא ידעתי מה שמו, היה צעיר מגיל 30. בחור יפה, שחום עם שיניים לבנות, נראה כמו צועני.

כבר בתקופה הראשונה היה אסור לנו לעזוב את העיר. לא שמעתי על אנשים שעזבו ברגל את העיר, אולי ברחו ליערות, לפרטיזנים. היה בלילות עוצר. הגרמנים והאוקראינים שמו, היו גם שוטרים יהודים שהיונדרט בחור. לא זכור לי אם היו להם אלו סימנים שיוכלו לזהות אותם. היהודים בתקופה הראשונה גרו בבתיהם. הכרתי מהסביבה שלי מישהו שנעלם יום אחד, אפילו חברים שלי. זכורה לי משפחה אחת בגיל ההורים שלי, משפחת ריטנר. את כל המשפחה לקחו לפתע, כולל את הבן בגילי. מהמשפחה רק בן אחד ניצל כי ברח (קודם לכן) לרוסיה. הם היו מוורשה, באו כנציגים של איזו חברה אמריקאית. היינו ידידים, הכרנו אותם מהורדולץ, כשהיינו בנופש התיידדנו. לא יודעת מה עלה בגורלם. הבת של ריטנר היתה נשואה לאח של צבי חיים פולישוק. האח שלו היה מאוד יפה, דומה לאותו קצין נאצי... גבר יפה ושחום והוא התחתן עם הבת של ריטנר ונשארו בקובל עד הסוף...

זרם של פליטים יהודים הגיע מפולניה לקובל (1939), הם גרו בעיר תקופה מסוימת אך לא יודעת אם נשאר בקובל. בבית שלנו לא היו פליטים, לא היה מקום, גרנו בחדר אחד כל המשפחה. הפליטים ברחו לרוסיה. לא שמעתי על המפקד שערכו הנוער בקובל (על פי השיחה עם סופקה זיסקינד וגם על פי סימה פנטורין, ספר קובל, עמ' 459) אבל לדעתי היו יותר מ-13000 יהודים בעיר (מספר היהודים לפני הכיבוש). כך שמעתי, לא זוכרת היכן שמעתי. לא למדו איתי בבית הספר פליטים. הדודה שלי התחתנה עם פליט והם המשיכו לרוסיה. הפליטים נסעו ברכבות ללא אישורים (מהרוסים). את קובל עזבו כל מי שהיה לו אומץ, מי שחש מהגרמנים, וכל מי שלא פחד להשאיר את הבית והרכוש שהיה לו בקובל. האנשים עזבו את קובל ברכבות. **משה גודיס** - בעלי (לעתיד) - נסע, האחים שלו נסעו. הם ברחו מזרחה למרות שהיו להם פארגראפים - בתעודת הזהות היה סימון מסוים שאבא שלהם היה סוחר וזה לא היה רצוי ברוסיה. זה היה מספיק כדי להיות "טרפה" בשביל הרוסים. אבא שלי היה פועל, לא נחשב לסוחר. עבד בזמן הרוסים במכבסה צבאית, בגורקי.

בתקופה הנאצית כבר האנשים לא הסתובבו ברחובות מהודרים. אני אהבתי להתלבש יפה. לא זוכרת שהיהודיות התלבשו אז בבגדים יפים. הפולניות כן. הפולנים הלכו (כבני אדם) על המדרכות. גם אני הלכתי על המדרכות, הלכתי עם הטלאי. אבל לא הסתובבתי הרבה ברחובות, לא הייתי מתרחקת מהבית ומהמכבסה, רק שהייתי צריכה ללכת לגביצקומיסר. בין המכבסה לבית היו ממוקמות כמעט כל המפקדות הגרמניות. את הכביסה החזקתי בחבילה ביד, חבילה עטופה יפה. זה לא היה כבד במיוחד. אחת לשבוע קיבלנו כביסה, בגדים אזרחיים ובגדים צבאיים. המדים היו לניקוי יבש כימי, לא לכביסה רגילה. לפעמים אבא השתמש בבנוזין ולפעמים היה משתמש במים עם מברשת. אבא הסביר לי שכתמים מתוקים אסור להשתמש בבנוזין. ובשומניים משתמשים עם בנוזין. לפעמים הבן של גברת **קלורמן** היה עוזר לי לסחוב את הכביסה.

בני-משפחת קלורמן לא היו ילידי קובל, באו מהסביבה, צפונית לקובל. היו אמידים מאוד, גרו בקובל באחד הבתים ליד המכבסה. הגברת קלורמן כיבסה ביחד עם אמי הבן שלה היה בגילי ועל מנת להעסיק אותו היה עוזר לי. גם לו היתה תעודה (אישור עבודה). אדון קלורמן נסע בדיוק לפני פרוץ המלחמה, ב-1939 לתערוכה בניו-יורק ואז המשפחה התפצלה. האמא נשארה עם שלושה ילדים. כשנכנסו הרוסים לקובל הבעל שלח לה ניירות דרך מוסקבה שתבוא אליו עם הילדים. הכל היה כבר כמעט מסודר לנסיעה ואז (ב-1941) שוב פרצה המלחמה עם הגרמנים והיא נשארה בקובל והוא באמריקה. הוא נשאר בחיים והיא הלכה עם הילדים... גם הנער בגילי לא שרד. זה היה בערב (כשאספו את היהודים) הוא כבר היה בגטו, אני הייתי כל הזמן במכבסה, לא חזרתי לגטו. וגם עבדה במכבסה הגברת **רוסמן**, אמא של נינה (האם והבת ניצלו והעידו במשפט הנאצים בגרמניה). ההורים מאוד סמכו עלי, הייתי מנהלת של כל העסק. רק אותי הכירו הגרמנים, רק ממני ביקשו אם היו צריכים משהו.

לא זוכרת שהיו חנויות פעילות בזמן הגרמנים. כל החנויות היו סגורות, חלקן היו סגורות עוד מזמן הרוסים. הקולנוע פעל אבל רק בשביל הגרמנים. אסור היה ליהודים להגיע לכל מקומות הבילוי ואל בתי הקפה. היהודים היו סגורים בבתי שלהם. אני נפגשתי עם כמה חבריה בחצר של השומר הצעיר (חצר משותפת לבית בו גרה דורה). היינו בבוקר יוצאים, יושבים ומשחקים רמי (קלפים) וזה הכל. בקן לא היתה בזמן הגרמנים שום פעילות. כבר בזמן הרוסים הקן לא היה פעיל. הכל היה סגור. לא ידוע לי אם היתה תנועה מחתרתית של הנוער. לא זכור לי שהיתה איזו מרידה. לקראת הסוף דיברו על פרטיונים וכשאני העליתי את הנושא הזה בבית, אבא אמר שאפילו לא אדבר על זה. אי אפשר ואסור להתנגד לשלטון... אף אחד לא תאר לעצמו מה גרמנים יכולים לעשות. הייתי מוכנה לברוח אבל אבא אמר: לא, לא בא בחשבון. בקובל לבת 17 לא היתה דעה כלשהי...

ה"רסורסה" שהיה בית קפה ומועדון הלילה מרכזי בימי הפולנים, הפך לבית החייל הגרמני. בית חייל של קצינים וחיילים גרמנים, נקרא "סולדנהאוס". הייתי מביאה גם לשם כביסה. זה היה מן בילוי לחיילים שהיו עוברים את העיר. הייתי מיוודדת עם האחיות הגרמניות שהיו שם. האחיות הגרמניות ניהלו את בית החייל, הן היו מארחות, לבשו בגדים של אחיות בית חולים. סינור בצבע לבן ושביס לבן עם צלב אדום. האחיות מאוד כיבדו אותי. גם הייתי מתקנת להן את הגרביים. כשהיתה "רכבת" בגרב הייתי מעלה את ה"עניינים", מתקנת את הגרב. ולמה שהן יתקנו זאת כשאני יכולה לעשות זאת... סרגתי להן גם מן ממחטות לאף. עם מסרגה אחת הייתי עושה גמר מאוד יפה, שוליים לממחטה. (כתמורה) הן נתנו לי עוגות ואוכל, לא כסף. הן היו בסדר, כבנות 30-40, היו מגויסות לצבא הגרמני. אני עוד זוכרת את שמותיהן. הייתי באה לשם כבת-בית. כיבסנו את הבגדים של שתי האחיות, לפעמים מסרו גם מפות לכביסה.

בזמן הגרמנים כמעט לא היינו יוצאים מהבית. גם לא ההורים. מי שהלך ברחובות הלך עם פחד גדול. מהבית למכבסה וחזרה הביתה. היינו משתדלים לעבור דרך הרחובות הצדדיים. למרות התעודות היה פחד. לא לכולם היו תעודות עבודה, להורים שלי היו. למשל לגברת **קלורמן** וגברת **רוסמן** שעבדו איתנו לא היו תעודות. בתקופת הכיבוש הנאצי לא התפללו, לא הלכו לבתי הכנסת. לא ידוע לי שהנאצים חיללו את בתי הכנסת. בלילה אסור היה לצאת מהבתים. לא ראיתי גם את החברות הכי טובות שלי מהעיר העתיקה, את **אסתי באס**, זו שישראל שייניס היה מאוהב בה. לא ראיתי גם את חברתי הכי טובה **איטקל'ה ברכמן**, איזו בובה היא היתה... חברה לגימנסיה. כזו מיניאטורית, בלונדינית, שער מקורזל, נראתה כמו פולניה.

בקובל היתה אז מן "אופנה" שצובעים את השערות לבלונד. אבל אחר כך הפסיקו עם זה כי אמרו שאת כל הבלונדינית הגרמנים עוצרים כי חשדו שהן יהודיות (שצבעו שערן)... הגרמנים ידעו על כך. בזמן הכיבוש הגרמני הבחורות היו צובעות את השיער לבלונד, שיחשבו שהן פולניות. פולניות היו ללא פחד. הן היו יותר חתיכות מהיהודיות, יותר גבוהות, יותר רזות, אבל הן לא היו יפות. היהודיות היו הרבה יותר יפות מהפולניות. היה ידוע שבקובל יש בחורות יהודיות מאוד יפות. לא כל היהודיות היו שמננות, אבל בדרך כלל הן לא היו גבוהות. לי היה שער שאטני ואף פעם לא צבעתי את השיער.

אני נזכרת ב**מינה צורף** (אחותי אמי - צ.ר.) שהיתה קטנה ומה זה יפה... היא נראתה ממש יהודיה, היתה שמנונית וקטנה, אבל פנים של שושנה... שער שחור כמו פחם. למדה כמה כיתות מעלי. אני חושבת שהיא היתה בכיתה אחת עם מרים, **מינה גולדשטיין** (קוויק) שנולדה בסביבות שנת 1920. את מינה כנראה שראיתי בבית ספר וגם הייתי פוגשת אותה ברחוב, גרנו באותה סביבה. לא חושבת שאמרנו שלום אחת לשנייה, כי היתה מבוגרת ממני. היתה ברונטית עם עיניים שחורות. אני אפילו זוכרת את השמלה שלבשה פעם שראיתי אותה. לא יודעת מה קרה לה בזמן הכיבוש הנאצי (על פי סופקה זיסקינד מינה ברתה איתה מהגטו לבריסק עם עוד שני חברים ושם כנראה נרצחה).

היתה אחת שהתחברה עם הגרמנים, שמה **לילקה פישמן**. היתה יפיפייה, מה זה יפיפייה, תמירה כמו פסל. היתה בשנה מבוגרת ממני. היתה כ"כ יפה, אין מילים לתאר זאת. רזה מאוד, בלונינית אמיתית. היא למדה בגימנסיה קלרה ארליך. כשהרוסים הגיעו, הם איחדו את גימנסיה "תרבות" בו למדתי ואת "קלרה ארליך" ושם הכרתי אותה. פעם אמרתי לה שאני רוצה להוריד את הצמות שהיו לי, היו לי צמות יפות, והיא אמרה לי: הוי, למה? אמרתי: זה כואב, זה מפריע לי. והיא אמרה: בשביל יופי צריך לסבול...

את אמא שלה הכרתי, ההורים היו פרודים, היתה בת יחידה. אשתו של פומרנץ (מהיודנט) ואמא של לילקה היו אחיות. הסיפור של לילקה קרה לקראת בסוף, לאחר הקמת הגטאות. לילקה התחברה עם איזה גרמני שרצה להציל אותה. הוא הוציא אותה מקובל, נסע איתה ללמברג, לבוב, זה סיפרו לי. ושם מישהו הלשין עליה ועצרו אותה. אחר כך כתבו בעיתון פולני בלבוב, איך כל לבוב רצה לראות איך תולים את היהודייה היפיפייה...

מה קרה לגרמני אני לא יודעת. לא שמעתי על עוד מישהי שהתחברה לגרמנים. הגרמני היה כנראה מה-S.S. לא זוכרת היכן היא עבדה לילקה בקובל. לא היתה בקובל בחורה יפה ממנה...

הגרמנים פחדו להתקרב ליהודיות, הם לא היו כמו צבא אחר הלוטש עיניים אחרי בחורות יפות. זה היה פחד מוות להתחבר ליהודיה, כמה שלא תהיה יפה. הם היו מאשימים אותו בהפרת כללי הגזע ושולחים אותו לחזית. לא היו קשרים בין הגרמנים ליהודים.

כל אחד שיכל לעבוד באותה תקופה היה שמח, לא משנה מה היא העבודה. אני עבדתי במכבסה של אבא. בנות אחרות עבדו בעבודות מלוכלכות, ברכבת, בניקיון ועוד. **לולה פרידמן (אינגבר)** למשל עבדה עם **מינה גולדשטיין** בפסי רכבת. לא יודעת פרטים, תיקנו או הקימו מסילה. זו לא היתה עבודה קלה. מישהו מסר ל**יוסי גולדמן** שאחותו למשל עבדה בבית חולים גרמני.

התנתקתי מהחברים בזמן הקמת הגטאות, רק חברה אחת הייתה לי, **סופקה קוצין**, בת גילי. לא היה לה אבא, רק אמא. הם גרו קרוב למכבסה, ברחוב הראשי. המשפחות שלנו (משפחת אמא) היו מיודדות עוד מרוסיה. **פרנקפורט** הצעיר (זאב) חיזר אחריה, הם היו חברים. ביקש ממנה שתעזוב איתו את קובל. אמא שלה לא הסכימה. זאב עזב את קובל לבדו בזמן שהרוסים עזבו את העיר, בתקופה שעוד רבים אחרים עזבו. היא נורא אהבה את פרנקפורט ורצתה להצטרף אליו, אך אמא שלה לא הסכימה. סופקה נשארה בקובל וכל הזמן חלמה עליו ודברה עליו. פעם היא אמרה לי כשנפגשנו במכבסה: דורה אולי את תצליחי לעבור את המלחמה. אם תפגשי את זאביק תאמרי לו שאהבתי אותו עד הרגע האחרון...

אבל הוא לא זכר אותה... כשראיתי את זאב בפעם הראשונה, באזכרה של ארגון קובל, חשבתי בליבי שזה לא הוא. אולי הוא קיבל ברוסיה איזו שטיפת מוח. הוא לא זכר אותה בכלל...

עם סופקה אני זוכרת בעיקר שיחות על החבר שלה. זה מה שאני זוכרת. הם היו ממש חברים. הכוונה חברים בנוסח של אז, סימפטיה בלבד. עכשיו זה בכלל עולם אחר (הנוער של היום).

לא זוכרת שהיינו אז בדיכאון. לא ידוע לי שאנשים בתקופת הגטו התאבדו. הייתי בדיכאון רק כשהגרמני העליב אותי. הייתי צריכה לעמוד דום ולומר לו שהוא צודק (פרוט בחוברת 11). אבל ככה (בדרך כלל) הרגשתי די עם האף למעלה. היו תקופות שפחדתי, אך למרות הכל הלכתי על המדרכה. אני לא חושבת שהורי ידעו על כך...

אמא תפרה לי בגרביים מטבע של זהב ויום אחד בערב עצרו אותנו לפני הגטו. זה היה לאחר שחיסלו את הגטו הראשון, כשבוע מיום הכניסה לגטו. זה היה כשחזרנו לגטו מיום העבודה כדי לישון בגטו. דרשו מאיתנו למסור את כל מה שיש לנו: כסף וזהב, תכשיטים ואוכל שהבאנו מבחוץ. בכניסה עצרו את כולנו. כל הקנדה (הכנופיה) של הגרמנים החומים האלו עמדו שם. הם הרגו אז יהודי בכניסה לגטו, אחד שניסה להבריח משהו לתוך הגטו. חיכיתי שיבואו גם אלי והם באו עם סל קטן להכניס בו את החפצים, אבל לא הסתכלו לי לעיניים. לא מסרתי את המטבע. אבא כמעט הרג אותי אחר כך. אמר שהייתי צריכה להוריד את זה ולתת. זה היה פחד. פחד...

האנשים חיו ממכירת חפצים מהבית. מכרו לגויים. הגויים חיו פחות או יותר כרגיל. גידלו מה שהיו צריכים, הביאו שמנת, ביצים, עופות, שקים של תפוחי אדמה. בחורף הביאו עצים להסקה. לא זוכרת במה שילמנו, אני מניחה ששילמנו להם על ידי כך שהיינו מוכרים דברים מהבית. הגויים היו מביאים לגטו אפילו דבש. נכנסו (כנראה) דרך הגדר, סיכנו את החיים שלהם. בדרך כלל הידידים הפולנים שלנו הביאו זאת למכבסה ואנו העברנו זאת לבית.

ההורים נתנו להם לאכסון בבית שלהם כל מיני חפצים שלנו. כשהגעתי אליהם (לאחר הבריחה מהמחבוא שבעיר) מיד הם סיפרו על הדברים ששיכים לחורים שלי ורצו להחזיר לי הכל. הפולנים האלו היו משהו... טובים אלנו ואלי.

אלו היו זמנים איומים. אפילו אם (תיאורטית) היו עוד אנשים פולנים או אוקראינים שרצו לעזור, הם פחדו. סיפרו שיהודים הלכו עם שקיות של תכשיטים כסף וזהב ורצו רק לילה אחד לישון והגויים פחדו וסרבו. ופה, מקרה כזה

(העזרה של הידידים הפולניים של ההורים) שלא פחדו להכניס אותי. ואחר כך הם היו תקועים איתי. כבר פחדו לתת לי לצאת. פחדו שאם יתפסו אותי ויענו אותי, אני אהיה חייבת לומר היכן נסתתרת. אלו היו זמנים איומים. גם אז הבנתי עד כמה קשה היה המצב. המשפחה הפולנית הזו לא אמרה לי שאני חייבת לעזוב אותם, גם לא נתנו לי הרגשה שאני צריכה לעזוב. הם שמרו עלי...

עם העברה לגטאות, הם אמרו לנו איפה מותר לנו לגור. (בעיר החדשה) הגטו היה (תחום) בכל הקטע של רחוב ליסטופודובה, רח' נובו קוליובה, הרחוב הצדדי-ז'רומסקו, באזור של משרד החינוך, הפארק. רח' סטרה קוליובה, כבר לא היה בתחום הגטו, גם רח' טושובסקי לא היה בגטו. הפולנים באזור הגטו התפנו. עברו לדירות של יהודים,

קיבלו את הדירות על תכולתן, נכנסו לדירות המפוארות של היהודים. הגרמנים לא הגבילו אותם, נתנו להם להיכנס לאן שאפשר.

ליהודים לא היה זמן להעביר את החפצים, תוך שעתיים חייבת היתה העברה להסתיים. הודיעו במודעות כלשהן, אחד לשני סיפר. שעתיים לצאת מהבתים וללכת לאזור הגטו ולתפוס בית, כל בית. איפשרו לנו לקחת מה שאפשר מהבית ולצאת. היהודים לא בכו. לא צעקו, לא התלוננו. הם היו אבנים (ללא רגשות)...

היינו כמה משפחות בדירה אחת. אם היה מקום בדירה היתה נכנסת עוד משפחה. לא, לא היו מריבות. מה פתאום? אם היה מקום לשכב, זה היה מספיק בסדר. שכבנו גם על הרצפה, לא היו מספיק מיטות בחדר.

הבית בגטו היה קודם לכן של משפחה פולנית שהבנות שלהם היו במקרה חברות שלי מבית ספר (העממי). הם עברו לבית של חברה אחרת שלי, יהודיה. הורי החברה היהודייה בנו בית, מה זה בית... כל הציוד בבית נשאר לפולנים. הבית היה ממוקם בסמטה מול ה"רסורסה", מעבר לרחוב לוצקה, מאחורי בית החרושת לטבק.

בתקופת הגטו הראשונה הלכנו כל יום למכבסה שהיתה מול רחוב ה-3 למאי. הלכנו אני וההורים, מהלך של כחמש דקות. ידעתי על שער אחד בגטו, ממנו הלכנו למכבסה דרך רחוב נובו קוליובה. מותר היה לנו לצאת, לא בדקו אם היו לאנשים אישורים. מה יהיה מחוץ לגטו אף אחד לא ידע (מה יקרה אם יבקשו לראות אישורים). כל אחד שרצה היה יכול לצאת מהגטו, לא סגרו אותנו. כשגמרנו לעבוד הלכנו חזרה לישון בגטו. עמד אוקראיני ליד שער הכניסה אך לא שאל דבר. הפעם היחידה שנעצרנו בכניסה זה היה כשביקשו את הכסף והתכשיטים. זו היתה הפעם היחידה שעצרו אותנו בשער.

לגויים לא נתנו להיכנס לגטו, הם נכנסו כנראה דרך פרצות כשהביאו אוכל ומזון. הבדילו בין הגויים ליהודים על פי הלעטס שכל יהודי הלך איתו. בלי הלעטס לא הלכתי, לא הייתי כזו גיבורה. הייתי לבושה אלגנטית מאוד, אך עם שני הלעטס שהחלפנו אותם מחולצה לחולצה. כשהועברנו לגטו, אגיד את האמת, כבר לא כ"כ הקפדתי על הלבוש שלי, זו כבר היתה תקופה אחרת.

עד הקמת הגטו הייתי הולכת לקומנדטורה תמיד לבושה טוב, הולכת לגביצקומיסר לסדר את העניינים של סבון עצים ופחם וכל מה שהייתי צריכה. הגטו הראשון חוסל ב-3 ביוני, אחר כך העבירו אותנו מהגטו השני לראשון וההרג הסופי החל ב-18 לאוגוסט. אני לא יודעת (לא זוכרת) אם הגטו (בחולות) היה ממש מגודר. היו כללים שפה ושם אסור ללכת. נקבע תחום הגטו ומחוץ לו אסור להימצא.

לאחר האקציה הראשונה התחילו להגיע למכבסה הבגדים (של הנרצחים) ישר מהשדה, משדה ההרג. לגטו השני מעולם לא עברתי. אחרי שחיסלו את כל תושבי הגטו שבעיר העתיקה, ניקו את הכל, הוציאו את כל הדברים והכניסו את האנשים מגטו החולות לגטו שבעיר העתיקה.

לא הלכתי לשם למרות הפקודות שקיבלנו. ההורים הסכימו שאשאר במכבסה. בערבים ההורים הלכו לישון בגטו ואני הייתי נשארת לישון במכבסה. אני מעריכה שמספר האנשים שהועברו מהגטו השני לגטו הראשון היה כחמשת אלפים. חלקם עבד בשביל הגרמנים. הסבתא שלי לא עבדה והייתה בשעות היום איתנו במכבסה. הסבתא לא היתה אז כ"כ זקנה לפי הערכה שלי. אמי שהיתה הבכורה, היתה אז בת 39 והסבתא בסביבות גיל 60. הסבא-אבא של אמא-מת בשיקגו, הוא עזב לבד את רוסיה לפני מלחמת העולם הראשונה. נסע ראשון על מנת להוציא את המשפחה. הוא חלה ונפטר שם כנראה במגפה.

כשבאו לקחת את עובדי המכבסה להוצאה להורג (האקציה השנייה) ישבתי על חגג ושמעתי איך כולם נכנסים למכוניות. לא שמעתי מילה, רק את הקול של אבא שלי (שרמו לי שלא אצא מהמחבוא), הקול שלו רעד... היו שם איזה 20 חברה שעבדו במכבסה. האנשים לא יכלו לדבר בכלל. (היו כמו) אבנים...

אני זוכרת שחלמתי חלום וזה היה לילה לפני שהודיעו לנו לצאת מהבתים ולעבור אל הגטו. חלום שעד היום אני זוכרת אותו. ואמרתי לעצמי (הרבה יותר מאוחר): הנה החלום התגשם... חלמתי שאני נכנסת לאיזה שהוא לבירינט (מבוך), והכל הרוס, ולאן שאני לא פונה יש רק הריסות ושריפות ואני היחידה (מכל המשפחה) שיצאתי (ונותרתי) בחיים. עד היום אני רואה את החלום מול העיניים...

הפולניות יצאו עם הגרמנים. הן היו עובדות אצלם בתור מבשלות ומלצריות ובכל מיני משרות שהיו נחשבות אז למכובדות. רק מאוחר יותר, הרבה לאחר חיסול הגטאות בקובל, החלה פעילות המחתרת האוקראינית. בערך באותו זמן בו המיליציה האוקראינית ברחת ליער, כשהיה ברור שהגרמנים מתחילים לסגת.

בזמנו לא זכרתי למה לאחר השחרור, ב-1944, לא הלכתי אל הכפר, לבקר את הפולנים שהצילו את חיי. עכשיו זה די מובן לי, פחדתי. פחדתי מפני האוקראינים, הם רצחו הרבה משפחות פולניות בוהלין. המשפחה אצלה הסתתרתי היתה המשפחה הפולנית היחידה בין כל תושבי הכפר האוקראינים. ובתוך המשפחה הזו כבר היו נישואים עם האוקראינים (שהיו אולי יכולים להלשין). יצאתי מקובל לכיוון פולין בתור נוצרייה פולניה. סיפרתי לפולנים סיפורים ששרפו לי את הבית והרגו את כל בני המשפחה. זה היה סיפור (שפברקתי), לא ממש ידעתי אז עד כמה הוא הגיוני. זה היה רק בתחילת הפרעות של האוקראינים במתיישבים מפולין. המצב עדיין לא היה עד כדי כך נורא.

חורף קובלאי. מימין אמא, אטל קובלאית, שהתחתנה עם קובלאי בשם פייבל פרנקמוביץ. במרכז דורה במדי הגימנסיה, אבא, אחרי: בן דוד של אבא-ישראל וינשטיין.

ראיון מס' 6 עם דורה גודיס-רופה

נערך ביום 5.12.06 בביתה של דורה בני-ברק

מראיין ועורך: צבי רז

הערת העורך: שיחה זו ממשיכה ומשלימה את השיחה הקודמת עם דורה, שנערכה בתאריך 22.6.06. נושא השיחה הוא זהה: תקופת הנאצים בקובל. הקטעים החוזרים על עצמם בהשוואה לראיון הקודם, הושמטו ברובם.

על הגטו בקובל, וגם על רגשות

(השלמות לראיון קודם עם דורה)

חלק ראשון:

- יום אחד הגביצקומיסר הראשון קמפף, שהיה נוח ליהודים, נעלם. כשהכניסו את כולם לגטאות כבר לא ראינו יותר את קמפף. קסנר מילא את מקומו. אחרי כשבוע התחילה האקציה הראשונה.
- כשהתפננו לגטו שבחולות הכל למעשה נשאר בבית. הבית נשאר פתוח, לא היה טעם לסגור אותו. בחצר שלנו התגורר בשכירות אצל גלמן (כדומה לנו), סנדלר אוקראיני ומשפחתו. הם גרו בחדרון קטן עם וילון שהפריד בין המקום בו הסנדלר עבד ובין המקום בו המשפחה ישנה. בני המשפחה היו הסנדלר, אשתו בן ובת. הבן שלו, שהיה בגילי, נכנס לבית שלנו עוד לפני שעזבנו אותו והוריד מהקיר את התמונה שלי. תמונת פורטרט גדולה שלי מגיל ארבע. אין לי מושג למה עשה זאת, אולי חיבב אותי. כשחזרתי לקובל התעניינתי בגורל משפחה זו. סיפרו לי שאת הבן גייסו, לא יודעת לאיזה צבא. הוא לא חזר לאחר המלחמה ואת הילדה לקחו לגרמניה לעבודת כפייה. האבא נסע עם הילדה לגרמניה שלא תהיה לבד. גם הם לא חזרו.
- לא היה לנו אמצעי תחבורה להעברת חפצים מחבית לבית שבגטו. לא היה לנו זמן וגם לא ידענו בדיוק מה יהיה לנו בגטו- חדר אחד, שני חדרים. לא ידענו אפילו אם תהיה לנו מיטה, לא ידענו כלום. היינו צריכים לתפוס מקום מגורים. לקחנו רק כמה בגדים, תכשיטים לא היו להורים של. והלכנו לגטו שאמרו לנו להימצא בו.

- לסבתא שלי לא היה אישור רשמי שהיא עובדת והיא הלכה יחד איתנו לגטו (שבחולות). אבל כשנתנו פקודה שכל אלו שאין להם תעודות שיעברו לגטו השני (הגטו שבעיר הישנה), לקחנו את הסבתא וסגרנו אותה במכבסה ואני התחלתי לרוץ לנסות להשיג לה תעודה. אני הייתי זו שדיברתי עם הגרמנים ולכן לקחתי על עצמי להשיג בשבילה תעודה. השגתי. אמרתי להם שהיא עובדת במכבסה איתנו.

- לא זוכרת את כתובת המגורים שלנו בגטו (שבחולות). גרנו בסביבות רחוב ליסטופדובה. קיבלנו חדר וישנו על הרצפה. לא היו מיטות, זה היה בתקופת הקיץ. האנשים שקודם גרו בבית היו פולנים. הם רוקנו את הבתים שלהם ותפסו את הבתים מהם יצאו היהודים, בתים שהם בחרו כמוכן. המשפחה הפולניה שלדירתה נכנסנו, בחרו בדירה של החברה שלי חנה פיין, בית חדש ומפואר. עם חנה למדתי יחד בכיתה אחת בגימנסיה.
- הגרמנים הפכו את ה"רסורסה" לבית של החיילים העוברים דרך העיר, מקום לבלות קצת. מוזיקה, אוכל טוב. נוהל ע"י אחיות גרמניות שלבשו את מדי הצלב האדום עם הסינורים הלבנים. הם היו מרחמים עלי ונותנים לי מדי פעם שוקולד, משהו לאכול. לא השפילו אותי שם. הייתי גם מתקנת להם גרביים, גרבי ניילון. הייתי מאוד טובה במלאכת יד.

חלק שני (שאלות-תשובות):

שאלה: מה הרגשתם בתקופת הגטו? הרי בהתחלה עדיין לא ידעתם מה קורה...

- כשקיבלנו את הבשורה לעבור לגטאות, אני לא זוכרת שהיו לי רגשות כלשהן חוש מרגש של פחד. מעבר לכך: כשאדם מאוד מפחד, פתאום הפחד נעלם והאדם נהיה אדיש. זה אני זוכרת.

שאלה: לאו דווקא רגשות שלך, של הסובבים אותך...

לא זוכרת שבשלב זה שמעתי קריאות שבר, צעקות, או בכי. מאוחר יותר, כשישבתי על הגג, במחבוא שלי, ובאו לקחת את כל העובדים במכוניות המשא, שמעתי רק איך שהעובדים עולים על המכוניות האלו. שמעתי רק קול צעדים של אנשים העולים ונכנסים למשאיות. לא שמעתי צעקות או בכי, כלום. כאילו שזה מן פעולה אוטומטית (רובוטית) שכזו.

שאלה: עד היום את שומעת את זה?

כן, בדיוק. האנשים הפסיקו כבר לפחד. האנשים ידעו שזה הסוף. לא היתה התנגדות, שום דבר.

שאלה: ובכל זאת, לפני שנלקחו אחרוני היהודים להשמדה, אבא יזם והחביא אותך, חיפש עבורך דרך הימלטות. כנראה לא ממש איבדתם את הרצון לחיות.

- באמת זה נשמע שאיבדנו את הרצון לחיות. אני עשיתי מה שאבא שלי אמר לי לעשות. לא שאני יזמתי זאת.

שאלה: לא אמרת לאבא שאת רוצה להמשיך ולהיות ביחד עם יתר המשפחה?

- לא. לא אמרתי זאת. ידעתי בתת-ההכרה שזה מה שיעזור לי להינצל. אנשים שבאו בערב להחליף את האנשים שעבדו במשמרת היום סיפרו שהגטו מוקף גרמנים. זה שמעתי לפני שעליתי למחבוא. בימים קודם לכן הגטו לא היה מוקף בחיילים הגרמנים, היו רק האוקראינים שעמדו ושמרו על השערים. זה סיפרו לי, כי

כשניתנה הוראה לעבור מהגטו שבחולות לגטו שבעיר העתיקה, המשפחה כולה עברה. אותי כבר לא לקחו לשם. נשארתי לישון במכבסה ונמצאתי שם כל היום. באותו יום סבתא היתה ביחד עם ההורים במכבסה, רק אשתו של הדוד עם תינוק נשארה בגטו (שבעיר העתיקה). וכשסיפרו לנו שהגטו מוקף, אז מרוב צער שהדודה נשארה שמה עם התינוק, כולם ממש היו המומים. ואז היה לי עוד סימן אחד: אחת הגרמניות שאף פעם לא באה למכבסה, (מישהי שבדי"כ) הייתי לוקחת ומחזירה לה את הכביסה לבית שלה, הגיעה פתאום (למכבסה) ולקחה כפפות עור שהביאה לניקוי. לא הבנתי למה באה לקחת את הכפפות, לא שאלתי. כשהגיעו למכבסה האנשים מהמשמרת השנייה לעבודה וסיפרו שהגטו מוקף, נדלקה אצלי נורה אדומה. האנשים שהגיעו היו בפאניקה.

שאלה: אם האנשים שהגיעו כבר ידעו על גורלם, למה לא הסתתרו כמוך, או ברחו מהמכבסה? זה נראה שכאילו הם חיכו שיבואו לקחת אותם...

- לאן אפשר היה לברוח? היה במכבסה משרד קטן בו הייתי מקבלת את הכביסה מהאנשים. היתה לי מן מגרה שמה היו מונחים מסמכים ואיזה כסף קטן. הגיע בחור אחד עם המשמרת השנייה וביקש ממני שאשמור לו משהו. הוא נתן לי מן חפיסה גלילית מוארכת עטופה בנייר ששמתי אותה במגרה. לא ידעתי שזה כסף. רק אחרי הרבה זמן נזכרתי בזה והבנתי שאלו היו כנראה מטבעות, חמישיות של זהב.

שאלה: כשאבא העלה אותך לגג, האם לא צייד אותך בכסף או בתכשיטים?

- לא היה לנו. הדברים האלו צצים ועולים לנגד עיני כאילו קרו רק עכשיו. אני זוכרת אפילו מה לבשתי באותו ערב. לבשתי חצאית כזו בצבע אפור עם כפתורים משני הצדדים וחולצה ירוקה עם סיכה של שלושה כלבים. עם זה עליתי למחבוא למעלה. אחרי המלחמה הייתי עם אותה חולצה... שמרתי עליה, לא היו לי בגדים אחרים. לא היה איפה לקנות בגדים. שעה לפני החופה (1944, לאחר המלחמה) קנו לי בשוק שמלה.

לאחר שברחתי מהמחבוא והגעתי לגויים שבכפר היו לי עוד כמה בגדים שההורים נתנו קודם לגויים. שמלת חדשה מפלנל בצבע שמנת עם פס כחול, שביקשתי מהגויים שיצבעו את השמלה בצבע שחור (צבע פרקטי) כדי שלא יראו את הלכלוך.

כשבאתי לגויים אמרו לי שיש להם דברים שההורים נתנו להם. אמרתי שאני לא צריכה את זה והם אמרו שעוד אצטרך כשהמלחמה תיגמר. אמרתי שכשאשאר בחיים לא אצטרך שום דבר...

שאלה: נחזור להקמת הגטאות, כשהחליטו להקים את הגטאות, האם הגיעה תגבורת של חיילים, האם הרגשתם תכונה מיוחדת? לא.

שאלה: כשנכנסתם לגטו, האם כבר היתה גדר מסביב?

- לא זוכרת שהיתה גדר סביב הגטו. אבל אם היה שער כנראה שהיתה גם גדר. נכנסתי דרך השער. השער הראשי היה עם בודקה וחייל אוקראיני שישב שם. לא חושבת שהיו עוד הרבה שערים. השער היה אני חושבת ברחוב ליספודובה. אני חושבת שהלכנו לגטו מרחוב וורשבסקה אל נובו קוליובה ומשם נכנסנו לגטו דרך השער. היינו יוצאים לעבודה וחוזרים בקבוצות. אסור היה לנו לבד לצאת. בכניסה לשער עמדו אנשים ממקומות עבודה אחרים וחיכו להיכנס. היהודים היו יכולים להיכנס פנימה. היה לנו לעטס (טלאי) מקדימה ומאחור. באותו יום לפנות ערב, כשדרשו שנמסור זהב וכסף וכל מה שיש, הגרמנים עמדו וחיכו לנו. כל הקבוצה עם המדים החומים עמדה שם. גם הפיקוד של הגביצקומיסר היה שם: קסנר עמד שם, גם וסטינהואזר ואחד ששמו אריך, את שם המשפחה לא זוכרת. אני זוכרת שהייתי באה לקחת מהם את הכביסה. מנטיי לא היה שם, הוא לא היה שייך להם, היה במיליציה, היה עם מדים ירוקים. הגרמנים לא היו זקוקים כנראה לתגבורת, מישהו איים עליהם!!... לא היו שם שום מכות. ראיתי לפני שער הכניסה לגטו עומד יהודי בבגדים תחתונים, רק אותו הפשיטו ואחר כך הרגו אותו. לא זוכרת מי זה היה. היה לו כנראה כסף והוא לא מסר אותו. הוא רעד כמו עלה כי ידע מה מחכה לו. שמעתי את הירייה, אך לא הסתכלתי. אנשים נכנסו לגטו עם לחם, תפוחי אדמה, אפילו זה היה אסור להכניס, אך מה לא עשו האנשים בשביל לאכול. הגרמנים לא עמדו בשער כל יום, זה היה ערב מיוחד. גם אחרי הנוזיפה של אבא (על שדורה לא מסרה את המטבע שברשותה) המשכתי להחזיק את מטבע הזהב. האמת שאני לא זוכרת מתי השתמשתי במטבע.

שאלה: היו לך חברות נוצריות שעזרו לך? לא.

שאלה: מה בדבר סימני הכר/זיהוי שנדרשו מהיהודים?

- לאחר חיסול הגטו הראשון נתנו פקודה שכל הנשים היהודיות צריכות להסתפר. הם עשו איתנו חסד כשדרשו רק להסתפר, כי במקומות אחרים היו צריכים לקצץ את השערות לגמרי. אני נורא שמחתי, כי לי היו צמות יפות ותמיד רציתי להסתפר ואמא שלי לא הרשתה לי וזו היתה הזדמנות להסתפר... הכוונה בלהסתפר זה תספורת של שיער קצר. לא זכור לי שנדרש שהגברים יגלחו את שער ראשם וילכו ללא כובע. גם לא זוכרת שנדרש מהנשים להקיף שיער ראשן (על פי עדות פליט מקובל שהגיעה לארכיון רינגלבוים בוורשה). בכל אופן הגברים שעבדו במכבסה לא היו גלוחי ראש. גם לא זוכרת שהיו צריכים לשים על הבתים היהודים עגול עץ לזיהוי. זו ממש פנטזיה. זה באופן מוחלט לא נכון. בתחילה כשהגרמנים נכנסו לעיר הם ציוו על ענידת סרט לבן עם מגן דוד על הזרוע. אחר כך הם החליפו ללעטס, לא מגן דוד, אלא עיגולים צהובים מקדימה ומאחור.

שאלה: מה היו דנראט עשה בגטו?

- בתוך הגטו לא יודעת, לא היה לי כבר קשר איתם. לפני הגטו הם היו אחראים על האוכלוסייה היהודית. מקבלים הוראות מהגרמנים ומעבירים את הפקודות לאוכלוסייה. גם מארגנים פועלים למקומות העבודה.

שאלה: מה עם המשטרה היהודית?

- עד לחיסול הגטו הראשון היו. אחר כך כבר לא היתה משטרה. הנאצים הרגו את כולם. אחר כך השוטרים האוקראינים שמרו. השוטרים היהודים עזרו "לנקות" את הגטו הראשון ואחר כך חיסלו את כל השוטרים היהודים. לנקות זה להוציאו את האנשים מהבתים לרחובות. ידוע לי מקרה עם משפחת פלוט, שהיתה להם חנות לדברי כתיבה. הוא היה במיליציה היהודית והוא נדרש להוציא את המשפחה שלו מהבית... סיפרו על זה, על המפגש עם המשפחה. הוא היה חייב "לנקות" את המשפחה שלו מהבית...

שאלה: כשהובילו את היהודים באקציה הראשונה לכיכר בריסק, האנשים עדיין לא ידעו שהולכים להרוג אותם?

- אני לא מאמינה שהם לא ידעו. אני מתארת לעצמי שהם כבר ידעו. אחר כך היה ההרג בכיכר, לאחר דברי **יוסף אברוך**. (לביטול הדברים) היתה לי עדות של קרוב משפחה שלנו שראה מהמחבוא שלו שהיה בגטו על הגג, איך בכיכר מוציאים את האנשים (מהבתים) ואיך שהורגים אותם שמה (בכיכר). אשתו והילדה שלו נלקחו לכיכר. הוא הגיע אחר כך לגטו שלנו (גטו "החולות") וסיפר לנו.

שאלה: הגרמנים תפסו אותנו?

- לא. לאחר כמה ימים, מי נשאר (והצליח לחמוק מהאקציה הראשונה) נשאר (בחיים). האנשים שהתחבאו בגטו הראשון (חלקם) ניצלו, אחר כך הובאו אלינו, לגטו השני (בחולות). איך הם הגיעו אני לא יודעת, זו העובדה. האיש היה קרוב משפחה של אבא שלי. האיש בכה, הוא כל כך בכה... גם סיפר איך ראה (ממקום המחבוא) צבא גרמני שעבר בשיירה (במקרה) והם עצרו שמה (בכיכר) ורצו לוודא מה קורה, מה הפאניקה הזו. ואלו (הנאצים) שהיו במגרש נתנו להם כנראה פקודה להסתלק, לא רצו לדבר איתם. שם האיש **חיים יידל נוימן**, הבית מלון שאחר כך הסתתרתי בו על הגג היה שלו. הגיע לגטו שלנו גם שוטר יהודי שהתחיל לספר ובאמצע הסיפור התחיל נורא לצחוק. כאילו שירד מהפסים. אנחנו לא ידענו מה היריות האלו (שהגיעו מציא ההרגה בבכורה). היינו סגורים כמה ימים בלי לדעת מה קורה בגטו שבעיר. היינו סגורים, לא יצאנו לעבוד, שמענו רק יריות בלילה. נדע לנו רק כשהגיעו אלינו השוטר ונוימן.

שאלה: האם היתה גדר סביב הגטו שבחולות?

- לא זוכרת, פשוט לא זוכרת. לא עקבתי אחרי זה. אני זוכרת שהיו גבולות שפה ופה מותר לנו ושמה אסור. אבל אם היה שער כנראה גם היתה גדר. מצד אחד של הגטו לא היו בכלל בתים, זה היה מהצד של מסילת פסי הרכבת. את הפולנים הוציאו מתחומי הגטו, נתנו להם לעזוב את האזור. אני לא זוכרת שהפולנים המשיכו לגור מסביב לגטו או באזור הקרוב לו. אני רק מהסיפורים יודעת שבגטו שבעיר (הישנה) היה גדר. לא זוכרת על כאלו שהפרו את העוצר, או שניסו להימלט מהגטו. לא מאמינה שמישהו ברח מהגטו. קובלאים לא כ"כ ברחו מהגטו. אני רציתי לעזוב את הגטו, אך אבא לא הסכים. שמעתי שיש פרטיוזנים ביערות ורציתי לברוח אליהם. בזמן הגטו לא הייתי נפגשת עם החברות מהגימנסיה. מי חשב על זה. היה חבר אחד בגטו שהרגו לו את ההורים והוא היה בא אלינו. היה מסכן נורא, **יגודניק שמו**. אבא ואמא שלו היו רופאי שיניים, הוא לא ניצל. והיה אחד בחור בגילי שלמד איתנו בבית ספר והוא היה פליט מפולניה. האמא ואחותו נשארו בפולניה כי אמא שלו היתה נוצרייה. האבא היה יהודי, והוא ואביו הגיעו לקובל וגרו בה. היה בחור מאוד יפה והוא במקרה היה חבר שלי. כנראה שעבד במכבסה, לא בטוחה. היינו יושבים ומדברים. אני זוכרת שפעם היה לנו איזה ריב על איזו מראה והוא רצה לקחת לי את זה ולא נתתי לו, ניסה להוציא זאת בכוח והמראה נשברה. אמא מאוד כעסה ואמרה שזה אסון: אם נשברת מראה זה סימן לאסון. ועוד היתה חברה בגילי שעבדה איתנו במכבסה בזמן הגטו, **סופק'ה קוצ'ין**, היא היתה חברה של **זאב פרנקפורט**. היינו קבוצה ושהיינו יושבים יחד במכבסה. כן, זו אני שארגנתי להם את העבודה במכבסה. לא זוכרת אם ארגנתי להם גם אישורי עבודה במכבסה. הם היו באים למכבסה וישבנו על מן מרפסת עם פרחים הפורחים מסביב... הם לא עזרו בכביסה, אמא שלי עבדה כל הזמן, כיבסה. הצעירים לא עבדו, לא ידעו לעשות את זה. אמא שלי וגברת **רוסמן** וגברת **קלורמן**. כן, אמא עבדה קשה, עמדה וכיבסה. אנחנו הילדים היינו מפונקים, ידעתי לכבס משהו! האבא היה מומחה לניקוי יבש. רק הגרמנים באותה תקופה הביאו בגדים לניקוי יבש. עבדנו רק בשביל הגרמנים, האנשים לא הביאו עבודה באותו זמן. מי היה צריך לעשות משהו באותו זמן? לא היו חנויות, לא היו מביאים את הצווארונים הלבנים לניקוי וזו היתה המומחיות של אבא מהימים שלפני המלחמה. כשרצחו את יהודי הגטו הראשון היתה המכבסה סגורה כשבוע. המכבסה נפתחה מחדש רק לאחר שהעבירו אותנו לגטו השני.

שאלה: מתי התחילו להגיע הבגדים של הנרצחים?

- ישר אחרי הטבח הם החלו להגיע, הגיעו במשאיות. הגיעו ישר מבכובה, כך זה היה נראה לי. היו זורקים את הבגדים לערימה בחצר, על האדמה. מצאנו בבגדים כל מיני דברים, אך לא זהב. כנראה הם (הנאצים ועוזריהם) חיפשו לפנינו. היו בבגדים דברים כמו תעודות זהות. האבא מצא את התעודות זהות של האחיות שלו... היו נשים שלבשו לדוגמא כמה קומבינזונים אחד על השני. הרי אמרו להם שהם נוסעים לעבודה... כל אחד ניסה לתפוס מהבית מה שיותר דברים. היו בגדים שהיו מחוררים עם סכין. כן, היו גם סימני אלימות על הבגדים. פעם הגיעה חולצה אחת גם של הקסנר הזה, עם דם עליה. זה היה אחרי שנאסרו וחיסלו את השוטרים היהודיים. סיפרו שאחד השוטרים, **שולס ארליך**, ניסה לחנוק את קסנר. שולס היה בחור בריא. למחרת, כשבאתי לקחת כביסה רגילה מהמפקדה הנאצית, אחת החולצות שלו היתה מגואלת בדם. זה היה מיועד לכביסה רגילה, לא לניקוי כימי.

את הבגדים שהגיעו מהטבח כיבסו וקיפלו והביאו לבית הספר ע"ש מושציצקי. היו לנו באותה תקופה הרבה עובדים. אני מעריכה שכעשרים בחורים עבדו אצלנו. היו צריכים להביא הרבה מים מהפומפה (משאבה מכנית). אגב, כשישבתי במחבוא למעלה, הייתי "מתה" מצמא, שמעתי איך מוציאים (שואבים) את המים כל הזמן מהפומפה. זה שיגע אותי ממש, עד כדי כך שוויתרתי על החיים כמעט (דורה ירדה מהמחבוא לחפש למטה מים לשתיה).

הבחורים באו לעבוד, כי רצו לעבוד. אנשים חיו בשביל לעבוד. עשו איתם חסד כשנתנו להם לעבוד. אני רק ארגנתי את הכביסה של הנאצים, לא עבדתי פיזית. ארגנתי הכל, הייתי דואגת שיביאו עצים ופחם וסבון. המכבסה לא היתה חשמלית כמו היום. העבודה על הבגדים מבכובה היתה בשתי משמרות. אבא לא התעסק בכביסות, עשה את העבודה שלו (ניקוי יבש). אמא עבדה כל הזמן, אבל לא עם הבגדים שהגיעו מהטבח. עבדה במכבסה שלנו (בכיבוס בגדי הגרמנים). הכביסה היתה נפרדת. את המלון של נוימן עשו למכבסה בשביל הבגדים האלו (שהגיעו מבכובה). היו במלון המון חדרים, עם הרבה בגדים שהיו כבר מכובסים. באמצע החדר היו בריכות של מים. אני שתיתי מהמים האלו כשירדתי מהגג וכשחיפשתי מים.

שאלה: מי ניהל את כיבוס הכביסה מבכובה?

אנחנו היינו ממונים על שני המקומות. אבא היה המנהל.

שאלה: מלבד כתמי דם ותעודות מצאתם עוד משהו? אולי אי-אלו פתקים?

לא חיפשנו, זה היה רק במקרה שמישהו גילה את התעודות של האחיות של אבא.
שאלה: על פי הזמנים בין חיסול גטו ראשון לשני, עבודת כביסת הבגדים מהטבח ערכה לפחות חודשיים.
- כן. ואולי אפילו לא גמרו לכבס את הכל (לפני האקציה השנייה).

החבר'ה היו צריכים להכניס למבנה את הבגדים מהערמה בחצר ושמה היו ממינים מה לכביסה זו ומה לאחור. לאחר הכביסה היו מיבשים את הכבסים על חוטים בחוץ. אחר כך קיפלו את הבגדים. כשירדתי מהגג ושתייתי מהמים באחד החדרים, היתה כביסה מכובסת מהרצפה עד לתקרה. עשיתי לי שם חור (פתח למסתור) כזה שבמקרה שהגרמנים יכנסו פנימה, שאוכל להתחבא בתוך הכביסה. גם חשבתי שאולי עוד מישהו מתחבא בתוך הבגדים, אולי מישהו, אולי אמא שלי במקרה... הלכתי מחדר לחדר וחיפשתי. לא מצאתי...
שאלה: מעניין באמת שאף אחד לא ניסה להתחבא שם. כאילו שהאנשים איבדו את הרצון לחיות...
- ככה זה היה נראה.

שאלה: אבא בחר בחבר שלו שיתחבא איתך?

- הוא היה בגילו של אבא, רווק, לא היתה לו משפחה. אז אבא ביקש שהחבר יעלה איתי לשמור עלי.
שאלה: הרי היו עוד הרבה צעירים שם.

- כנראה שאבא בטח בו יותר. אין לשאלה הזאת תשובה.

שאלה: האם בחודשיים של השהייה בגטו האנשים הפכו להיות יותר דתיים?

- מה פתאום, מי היה יכול להיות אז דתי. לא מאמינה שלמישהו, אפילו הוא דתי מאוד, היה לו את זה בראש. קשה אפילו להסביר באיזו תקופה היינו שם ואיך זה היה... אפילו אם מישהו היה דתי הוא לא חשב בכיוון הזה.

שאלה: אומרים שהאמונה מחזקת...

- אני לא מאמינה שאז האמונה חיזקה מישהו. צריכים לשאול את הרב לאו, שהיה בתקופת השואה במקום אפילו יותר גרוע. נזכרתי: כשהייתי אצל הגויים היו מספרים סיפורים ואני הייתי מקשיבה ואז סיפרו שבבית אחד היתה יהודיה כמה ימים ונתנו לה לאכול בשר חזיר והיא לא רצתה לאכול זאת. היא בחרה למות. לא יודעת... אני לוקחת דוגמא מעצמי: בכל פעם שהיתה לי תחושה של פחד הייתי צועקת בתוך תוכי "שמע ישראל" ... זה כן, אבל לא יותר.

שאלה: זה הרבה, זה לא קצת.

- אז כנראה היתה לי אמונה. כן. עדיין יש לי רגעים שאני עושה את זה. כל לילה שאני הולכת לישון אני אומרת "שמע ישראל". כי ככה לימדו אותי כשהייתי ילדה. ובבוקר אני אומרת "מודה אני" וכשאת אוכלת אני מברכת על האוכל. זה לימדו אותי כשהייתי ילדה קטנה וכשאת עולה על מטוס אני אומרת את "תפילת הדרך". כן... אני יהודיה דתייה בסגנון שלי. פעם התרגזתי כששמעתי מישהו מהדתיים אומר שמי שלא דתי אין לו מה לעשות בארץ. בהרבה מובנים אני חושבת שאני יותר דתית מאלו שנמצאים פה (בני-ברק). הלוואי ולא הייתי יהודיה, אולי הייתי עוברת את החיים אחרת... שילמתי מחיר כבד. ומישהו באמת אמר לי שמי שהוא ניצול שואה הוא צדיק, קדוש... הגרויסע מציאע (מציאה גדולה)... אני חושבת שאני מאמינה, לא דתייה, אך מאמינה במשהו. מאמינה במזל שלי ומאמינה שאלוהים אהב אותי ואוהב אותי. לאף אחד לא עשיתי דברים רעים. אני מקווה לגמור את החיים שלי יפה. אני חושבת שזה גם קשור למזל יותר מאשר עם הדת.

שאלה: בכל מהלך ההישרדות שלך: לא התייאשת, לא הרמת ידיים...

- הייתי כנראה צריכה לחיות. לחיות ולספר.

שאלה: אולי את צריכה לספר זאת לרבים יותר.

- הלכתי לעורך דין (בנוגע לאפשרות מתן אות חסידי עולם לפולנים שאצלם דורה הסתתרה) הוא רק שאל אותי על הקטע איך הגעתי לגויים האלו. זה היה סיפור של איזה שעתיים, הוא כתב את זה והסביר לי את דעתו וסיכמנו שאני צודקת והוא צודק, היינו בערך באותה דעה שקצת מאוחר נזכרנו וכשהיה זמן לא יכולנו לעשות (בשעת) שום דבר כי קובל לא בפולניה. לא היינו יכולים להגיע לאוקראינה. ואני באופן אינסטינקטיבי גם פחדתי להחיות את הסיפור הזה. בגללם (של היידיים הפולנים), לא בגללי. אני לא בטוחה אם לא היו מתנכלים להם (על שעזרו ליהודיה). לא יודעת אפילו אם הם נשארו בחיים לאחר המלחמה. אם הבת היום בחיים, היא בגילי. ולכן העורך דין אמר לי שלא אזנית, זה סיפור מאוד-מאוד חזק ושאתי אעשה עם זה משהו (לתעד זאת). ואני דוחה ודוחה. הבת דודה שהחלה לכתוב את סיפורי חיי, רצתה לכתוב איזשהו רומן עם רגשות. אמרתי לה: איזה רגשות, לא היו לי רגשות. לא הייתי מאוהבת באף אחד, אף אחד לא הציק לי. רגשות היו רגשות של פחד. איזה רגשות הייתי יכולה לפתח בתקופה שכזו?

שאלה: הפולנים במהלך הבריחה עזרו לך פה ושם, היית יכולה לפתח סימפטיה אליהם.

- לא, לא. שום דבר.

שאלה: כל התקופה ההיא לא בכית?

- לא. אף פעם לא. אבן...

שאלה: ולפני תקופת הנאצים הרי בכית...

- כן, ולא רק לפני המלחמה. כשהגרמנים העליבו אותי נורא בכיתי (בתחילת הכיבוש, כשדורו לא בצעה פעם את ההוראות במלואם, קצין נאצי איים עליה שללא היסטוס הוא יתלה אותה על המנורה - חוברת מס' 11). זו הפעם האחרונה שאני זוכרת שבכיתי. אחרי המלחמה, כשהתחתנתי והייתי בהריון, לא היה יום שלא בכיתי. מה זה בכיתי, אני פחדתי שפגשתי בעובר. כל הזמן בכיתי, זה לא שנזכרתי בעבר. לא זוכרת שהיו לי סיבות. היה לי רע על הנשמה ובכיתי. לא זוכרת ולא יכולה להסביר זאת. לא יכולתי לעצור מלבכות.

שאלה: במהלך שנות הבריחה שלך, לא הרגשת איזה אהבה או חיבה למישהו?

- לא, להפך. אם מישהו הביע סימפטיה כלפי זה היה מרגיז אותי. למשל שהייתי אצל הכומר הפולני (דורה העמידה פנים שהיא פולניה נוצרייה), איזשהו גוי חיזר אחרי ואני כל הזמן דחיתו אותו. פעם פלטתי, וזה היה טיפשות מצדי, אמרתי לו: מה אתה מחזר אחרי, אחרי המלחמה אני במילא עוזבת, אני לא אהיה פה. אז הוא אמר לי: את מדברת כאילו שאת יהודיה... איזה שטות שאני עשיתי... למזלי הוא לא הסגיר אותי ולא המשיך להציק לי. אצל הכומר הפולני הם לא ידעו עלי כלום, לא ידעו אפילו שאני מאוקראינה. החיזור של הבחור הרגיז אותי, זה לא עניין אותי. כזאת הייתי, לא זוכרת עצמי צוחקת באותה תקופה. לא. כשהייתי ילדה

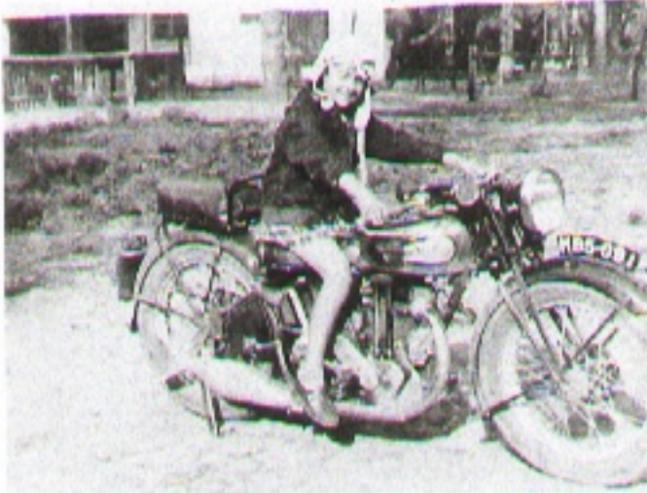
צחקתי הרבה. כשהיו מראים לי אצבע הייתי צוחקת... הפסקתי לצחוק אני חושבת בזמן המלחמה ואחרי השואה הפסקתי לצחוק בכלל.

זה היה כשעבדתי בבית החולים הצבאי במסגרת הצבא האדום. הייתי רואה את המשלוחים המגיעים מהחזית. זה היה מראה קשה לצפייה. הייתי מקבלת את הפצועים, רושמת אותם. ואחר כך כשראיתי את הנעשה בכוכבה... את מיידאנק... הרבה שנים עברו מאז עד ששוב אכלתי בשר. זה עשה לי מאוד רע. אני גם עכשיו לא יכולה לצחוק. כן הייתי מאוד קפואה.

כשעבדתי לאחר המלחמה בבית חולים שדה, התפקיד שלי היה להביא דואר ולקרוא את חדשות לחולים ולכתוב מכתבים לאלו שהיו בלי ידיים (ראה חוברת הנצחה מס' 15). פעם הכתיב לי פצוע אחד מכתב ואני כתבתי זאת בשבילו. והוא בקש שאכתוב בסיום המכתב את המילה "אהבה" בגדול והסתבר שהמכתב היה עבורי... הרגשתי שהוא פשוט טיפש. לא הרגשתי כלום.

עם בעלי ידעתי שהוא מחזר אחרי ואני מוצאת חן בעיניו. נגיד שידעתי. זה החמיא לי באיזו שהיא צורה. אבל שאני ארגיש שאני מאוהבת? קשה לי להגיד... מה שכן: תמיד אמרתי שאני אתחתן עם מישהו רק מאהבה. אז, כשעבדתי בבית חולים שדה, היה שם אחד "שמנדריק" יהודי מהסביבה שרצה לקנות אותי בכסף. התגוררתי אז עם הזוג ממוסקבה. אני אמרתי שרק מאהבה אתחתן, לא עם כסף. הזוג הזה רצה להדריך אותי ואמרו לי שבחיים צריך גם קצת כסף וגם קצת אהבה. כי כסף בלי אהבה זה לא שווה ואהבה בלי כסף, גם כן לא טוב. זה אני זוכרת שהדריכו אותי.

כשהכרתי את משה בעלי לאחר המלחמה בקובל, הוא מצא חן בעיני. רקדנו. כשהכיר אותי אמר לזוג שאם לא היתה מלחמה היה מבקש להתחתן איתי. הוא עוד שירת אז בצבא, המלחמה עדיין לא הסתיימה, אך קובל כבר לא היתה בחזית. אחר כך משה בא כמה פעמים לקובל בתפקיד, הביא לי מתנה וכשהייתי בלודז' (במסגרת שרות בבית החולים) נתקלתי במקרה בקובלאים והם שאלו אם פגשתי מישהו מקובל. אמרתי שאת גודיס פגשתי והם אמרו לי שגודיס פה, נמצא בלודז'. הסמקתי... זה שהסמקתי מראה על איזה רגש... לא הסמקתי קודם לכן. גם לא כששיקרתי במהלך הבריחה. הייתי מומחית בשקרים. זו היתה המלחמה לחיים, להישרדות... **שאלה:** היית בת 17 במהלך ההסתתרות והבריחה. תקופת של נעורים ורומנטיקה...

כן, הפסדתי את זה. לפני המלחמה הייתי מאוהבת בבחור שפגשתי אחר כך בגטו, שהיה כ"כ אומלל לאחר שהרגו את ההורים שלו, אני הייתי פעם (לפני המלחמה) מאוהבת בו... אבל בגטו זה פרח (נעלמה האהבה), כאילו שהיה אדם זר לי לגמרי. הוא מאוד מצא חן בעיני בתור נער. היינו נפגשים בחורזדולץ, בכפר הנופש וביערות שסביב לו. הייתי מאוהבת בבחור עד למעלה מהאוזניים. מסמיקה כמו אני לא יודעת מה... גם עם האחים של גיטל דרוג: **דודק** ופינייה דרוג, הייתי מסמיקה. הייתי אז ממש ילדה. ובזמן המלחמה הפסקתי להסמיק. אחרי המלחמה הייתי בן אדם אחר...

אחרי שנגמרה המלחמה, בשנת 1945, נסעתי מלודז' לפגוש את הקובלאים שגרו בעיירה גרמנית לשעבר. נמצא שם

האח **אדי**, **יידל**, של בעלי משה והאח השני **אברהם**. פעם קראתי בגנבה את המכתבים שמשה כתב לאחים שלו. זה קרה כשנתנו לי את המכתבים של משה שאעביר אותם לאחיו ואני הייתי סקרנית, ידעתי שאני מוצאת חן בעיניו והחלטתי לפתוח ולקרוא כמה מהמכתבים. משה כתב במכתבים שהוא שיחרר במסגרת השרות הצבאי שלו איזה מחנה עם בנות (יהודיות) מהונגריה והוא פגש שם בחורה מאוד נחמדה. כתב שהוא מצא חן בעיני הבחורה והיא בעיניו וזה משהו רציני. אבל, הוא שאל במכתב: אולי שמעתם משהו מדורה ואם כן תודיעו לי... זה היה (מובן) בין השורות. נסעתי עם המכתבים האלה ושאלתי את עצמי בשביל מה לנסוע אליו אם יש לו חברה. אמרו לי החברים: את מקובל והוא מקובל... החברים המליצו לי שאתחתן איתו. מסרתי את המכתבים לאחים שלו והם החליטו לארגן לי הסעה למשה. נסעתי עם האח אברהם

ב"סטודיוביקר" גדול וקודם לנסיעה עוד עשיתי לי תספורת יפה... באותם ימים עשו את ה-"פרמננט" (סלסול "תמידית") עם צינורות וזה טפטף לי על החולצה ולא היתה לי חולצה להחלפה ואני התקררתי במהלך הנסיעה. כשהגענו משה התנשק עם אח שלו ואני הייתי בקבינה, התחבאתי. ואז אברהם ביקש מאחיו שיעזור לו להוציא משהו מהקבינה. משה פתח את הקבינה וגילה אותי... משה הסמיק כשראה אותי. אולי גם אני... ושם כבר הייתי ממש חולה, שכבתי כמה ימים ואחר כך החלטנו לנסוע כולנו לגליביץ. זה היה בין ראש השנה ליום כיפור. החלטנו להתחתן אז. מיהרנו להתחתן כי זו היתה תקופת החגים. התחתנו ב-1945 בעיירה גליביץ, הנמצאת על יד קטוביץ, ע"י אושוויץ וקרקוב, בדרום פולניה.

שאלה: נחזור לגטו. הייתם מאוד מיואשים, אבדתם את שמחת החיים.

- כל עוד האדם חי הוא צריך לנהל את חיי היום-יום. אני גם לא מאמינה שמישהו חשב על המוות באותו זמן. אני לא הייתי כל הזמן מיואשת. פחדנו, זה כן. מאוחר יותר כשהייתי לבד הייתי מיואשת מדי פעם. למשל בבית הקברות הנוצרי (במהלך תקופת הבריחה והמנוסה) שאלתי את עצמי, למה לא רודפים את המתים ואותי הם רודפים. למה אני צריכה להמשיך ולהיאבק. אחר כך עודדתי את עצמי, למה לא רודפים את המתים ואותי הם כללי לא היה לי רגש של דיכאון, לא בכיתי. היה רגש של פחד (כשל היה נרדפת). עד היום בזמן שאני ישנה אני שומעת הכל. זה נשאר לי מזמן השואה. אני מאוד רגישה בזמן השינה. הייתי אז חייבת להיות ערנית אם מישהו ידפוק בדלת... הייתי מוכנה לברוח בכל רגע.

שאלה: היית צעירה אז, אבל איך הרגישו האנשים מסביבך, בעלי חוכמת חיים וניסיון.

- אני חושבת שאבא שלי היה בדיכאון. הקשבתי פעם לשיחה שלו, אני חושבת שעם איזה גרמני. אבא אמר לו: אבל מה אשמה הילדה הזו בת ה-14, היא עוד לא חייה את החיים שלה. הבנתי שיש לו מחשבות לא טובות (לנבי העתיד). ההורים דאגו שלא אוכל לממש את החיים איך שצריך. הייתי סקרנית, הקשבתי, אבל לא שמעתי יותר על הלך הרוח בסביבה שלי. באופן כללי הייתי בעניינים יותר מאשר ההורים שלי, הייתי מאוד ערה

לקורה מסביב. בתור ילדה הייתי מתעניינת וקוראת עיתונים. אני לא יכולה לומר שההורים ידעו יותר ממני מה קורה.

שאלה: באותה תקופה, האם היו אצל ההורים והקרובים איזה ביטוי צער כמו בכי? לא שמעתי. לא שאני לא זוכרת זאת, פשוט לא שמעתי. החיים התנהלו אז כמו כוורת. כל אחד היה עסוק עם היום שלו. זו דעתי. אנשים מבוגרים דברו קצת על פוליטיקה. היו באים מהיודנט למכבסה של אבא. היודנט היה לא רחוק מהמכבסה. החבריה מהיודנט דיברו על פוליטיקה, מה יהיה, מה קרה...
שאלה: איך התנהגו אנשי היודנט?

- היודנט שלנו לא שיתף פעולה. לפעמים היו צריכים "סופורט", תמיכה מהיהודים. דברים שאי אפשר היה לקנות. נגיד תכשיטים, שטיחים, רהיטים יפים, תמונות. הגרמנים פנו ליודנט בדרישות והיודנט פנו לאנשים שהיה להם. יכול להיות שהכריחו אותם לתת.

שאלה: באחת העדויות, של אחד מהבורחים מהגטו, ציינו ששבויעים לאחר טבח הגטו הראשון הגרמנים ביקשו סכום כסף גדול מהקהילה ועשו מגבית לשם כך.

- לא זכור לי. אני חושבת שהייתי יודעת כי החבריה מהיודנט שהגיעו אלינו היו מספרים.

שאלה: במשך החודשיים לאחר האקציה הראשונה, ולקראת חיסול הסופי, האם הרגשתם בשינויי יחס של הגרמנים?

- אני לא הרגשתי במשהו יוצא דופן. היו תופסים פה ושם כמה אנשים. עד שהגיעה הפקודה לעזוב את הגטו שבחולות וללכת לגטו שבעיר העתיקה. הבתים בגטו שבעיר היו ריקים. ניקו אותם מכל מה שהיה בהם. לא הייתי בגטו שבעיר אף פעם, לא הגעתי לשם. יותר בטוח היה להישאר במכבסה.

שאלה: מה הדבר שזעזע אותך ביותר באותה תקופה?

- זה שהיו תופסים יהודים ברחובות, שהיו מוציאים אותם מהבתים ולוקחים אותם למקום לא ידוע. הייתי עדה למקרים כאלו.

שאלה: היו גם ילדים קטנים בגטו שבחולות? הרי הם לא עבדו ולא סווגו כ"מועילים".

- לא זוכרת שראיתי אז ילדים קטנים. או שלא הסתכלתי על זה. אבל בטח שהיו. לא הפרידו בין הילדים להורים שהיו להם רישיונות עבודה. כל אחד ציית לפקודה. לא בדקו אם יש תעודה או אין. אם אמרו לעזוב את הגטו מי שלא עבד עזב (בהתאם לפקודה).

שאלה: על פי כמה עדויות לא כולם צייתו. חלק גם התחבאו.

- לא יודעת. אבל היו כאלו שנעלמו יום אחד, ועד סוף המלחמה לא ידענו איפה הם. לולה (פרידמן-אנגבר) למשל. יום אחד היא לא היתה בגטו. וההורים שלה אפילו לא סיפרו איפה היא. עשו איזו עסקה עם איזה גוי. היא כל השנים אפילו לא דיברה על זה.

שאלה: באחד השיחות סיפרת על מחנה שבויים רוסי בסמוך לקובל.

- כן. כשהגרמנים נכנסו היו שם הרבה שבויים רוסיים. איפה המחנה היה אני לא יודעת. רק ראיתי שהביאו אותם לעבוד בסביבת הבית שלנו, זה היה אזור שהיה כולו שרף, אזור טחנת הקמח של **ארמניק**. השבויים אספו שם את האבנים, הם היו נורא רעבים ורציתי לתת להם פעם משהו לאכול ופחדתי בגלל השמירה של האוקראינים. לא יודעת מה עלה בגורל השבויים.

שאלה: האם בגטו היה הבדל בין יום רגיל ליום שבת או חג?

- יום רדף יום, לא זכור לי מנוחה ביום שבת או ראשון. לפני הגטו עוד חגגנו את פסח, אפילו הכינו מצות. ואז תלו הגרמנים יהודי אחד (את הקצב פלדמן, ושמתח החג הושבתה). לא חושבת שחגגנו את יום שבת, מה פתאום. כל יום הלכו לעבודה.

שאלה: זכור לך בגטו בעיות של מזון, מים, תרופות?

- אף אחד לא היה חולה אז. מים היו בשפע. קיבלנו מנות מזון, לחם. זה ארגן בטח מישהו מהיודנט. במאפייה היתה חלוקה, לא תלושים. הגויים היו מביאים אספקה לעיר, כתמורה היו מוציאים מהבית דברים ומוכרים. אם קנו שק תפוחי אדמה שילמו לזוגמא בנעלים או בסחורה אחרת.

שאלה: האם היו גם עבודות בתוך הגטו?

- לא. לא התעסקתי בזה. לא חתכתי אפילו פרוסת לחם לבד. אפילו לחפוף ראש לבד לא ידעתי. כשבאתי לגויים שלי הייתי כ"כ מפוחדת שלא אדע לטפל בעצמי... ביקשתי קערה עם מים, לבדוק אם אוכל לחפוף ראש ולכבס לי תחתונים לבד. עד כדי כך הייתי מפונקת. (כשהתחבאתי בכפר אצל היודים הפולנים) כדי להתרחץ היו מורידים אותי מהבוידס לחדר, מביאים לי מים חמים בגיגית והייתי מתרחצת. פחדתי, כל רחש זה היה פחד. הארון עמד שם עשרים סנטימטר מהקיר שאוכל להיכנס (להיחבק) לשם ברגע של חירום. פעם רציתי פיפי ולא היה לי איפה לעשות, עמד שם עציץ ועשיתי בתוך העציץ. בבוידס היה לי מן פח שכזה, מישהו היה מוריד זאת. מה אפשר לעשות, מאוד משפיל...

שאלה: האם הנוער התארגן בזמן הגטו?

- איזה נוער? בתקופת הכיבוש, לפני הקמת הגטו, היינו כמה חבריה יוצאים לחצר. שיחקו קלפים כל יום, זה הכל. לא קולנוע, לא טיולים, לא מסיבות. כל אחד היה סגור בפני עצמו, היו חיים של בית סוהר.

שאלה: לסיום, האם את זוכרת מתי החל חיסול הגטו של העובדים?

את תאריך האקציה השנייה אני בדיוק זוכרת. זה היה ב-18 לאוגוסט 1942 בלילה. בין ה-18 ל-19 לחודש. זה יום שחור עבורי. אותי אבא שם על הגג ב-18 לאוגוסט בערב. ובלילה באו ולקחו את כל עובדי המכבסה. אגב גם הנוצרייה האוקראינית, המעידה בקלטת, ציינה את היום הזה ה-18 לאוגוסט. וככה אני יודעת שהורי נהרגו בבכוכה (הנוצרייה, בת הכפר בכוכה, שמעה את הצווחות של הנרצחים) ולא בבית הקברות החדש. לקחו את הורי ישר לבכוכה...

בחברת ההנצחה מס' 15, פרסמנו כמה תרגומי מכתבים מקובל שקיבל יצחק רייזר. מכתבים מרגשים מאביו ואחותו, שנכתבו בשנים 1938 ועד אביב 1941 - כחודשיים לפני פלישת הנאצים לקובל. אמו של יצחק נפטרה בזמן הכיבוש הרוסי, אביו ואחותו היחידה של יצחק נרצחו ע"י הנאצים.

יצחק רייזר, על הפגישה איתו:

"יום זה הוא יום מיוחד עבורי, עם מי עוד אני יכול לדבר על קובל והמשפחה?"

תחנות במסע: קובל-לייפציג-קובל

שתי שיחות חופשיות עם: יצחק רייזר

תמלול ועריכה: צבי רז

פגישה ראשונה ב- 27.5.06 עם יצחק, בנוכחות ד"ר מרדכי זיו ואשתו יוכבד.
פגישה שנייה ב- 2.6.06 עם יצחק.

תודה לד"ר מרדכי זיו על ארגון הפגישה עם יצחק.

קובל-לייפציג:

יצחק: במלחמת העולם הראשונה, אחרי שהגרמנים פרצו לרוסיה, אמא שלי ואחותה ברחו איתי מקובל לברדיצ'ב. אבא נשאר בקובל. כשהמלחמה נגמרה, ב-1918, חזרנו לקובל. בקובל היה אז ריח עצום של ליזול (חומר חיטוי). היתה אז מגפת טיפוס בעיר. הייתי אז בן 5-6, אבל את ריח הליזול לא אשכח לעולם.

לגרמנים היה חוסר בכוח אדם והיה "קשר" מסוים בין היהודים לגרמנים (בתקופת מלחמת העולם הראשונה). הגרמנים גייסו לעבודה יהודים בעלי מקצוע, הסכימו שיכנסו לגרמניה כדי למלא את מקומם של החיילים שהוציאו לחזית. וככה אבי ב-1917 הגיע ללייפציג. המקצוע שלו בקובל היה עיסוק בביצים, היה להם מפעל לביצים בקובל. עיסוק זה היה דבר מסובך בזמנו שנדרש לו ידע-הכשרת ביצים לחורף כדי להביא אותם לחזית. היה מן תהליך טכנולוגי של ייבוש הביצים.

ב-1920 אבא הוציא את אמא ואותי מקובל, שצורפה כבר לפולניה, ועברנו לחיות בלייפציג. אבא המשיך לעסוק גם בלייפציג בביצים. המלחמה אמנם נגמרה, אך אבא המשיך במסחר רגיל של ביצים שהגיעו מדינה ואפילו ממצריים. בהתחלה אבא ניהל בלייפציג את העסקים של יהודי מאגודת ישראל בשם גולדריי. גולדריי היה סוחר הביצים הגדול בגרמניה. באותה תקופה לייפציג היתה אחת מהערים המרכזיות בגרמניה. לדוגמא בעיסוק בפרוות, לייפציג היתה עיר מרכזית בכל אירופה כולה, נערכו בה ירידים ומסחר בן-לאומי. אחר כך אבא נהיה לעצמאי.

ב-1933 אבא הגיע למסקנה שאין עתיד ליהודים בגרמניה. היטלר כבר היה קנצלר בגרמניה. אני הייתי בארגון הנוער "בר-כוכבא". באותה תקופה זרקו אותנו (את בר-כוכבא) מכל ארגוני הספורט, והשח-מט ועוד. בלייפציג היו כ-700000 תושבים, מהם כ-12000 יהודים.

בלייפציג למדתי בבית ספר יהודי שניהל אותו ד"ר אפרים קרליבך, אבא של עזריאל קרליבך (עורכו ומייסדו של עיתון "מעריב"). אגב, הבת של הסוחר גולדריי היתה נשואה לרב עזריאל קרליבך. דברנו בבית הספר בגרמנית, לא ביידיש-מי ידע בכלל יידיש בלייפציג... (צוחק). קיבלתי אז פרס בתור תלמיד מצטיין, הגדה של פסח, בחתימתו של ד"ר קרליבך. ב-1931 פניתי לעיריית לייפציג לקבל אזרחות גרמנית עבור המשפחה והגרמנים סרבו. מזל שהם סרבו... אבא נשאר אזרח פולני וכך הצליח להוציא את רוב הונו באופן רשמי מגרמניה. יחסית בלייפציג לא היתה אנטישמיות חזקה כ"כ. בתי הספר היהודיים היו רשאים ללמד עד הכיתה השישית, כולל המחלקה הבינונית-גילאים 13 עד 16. בגיל 16 היינו צריכים לעבור לבית ספר ממשלתי-גרמני, ואז עברתי. בגיל 19 סיימתי את התיכון הגרמני וקיבלתי את המטורה (תעודת הבגרות). היתה לי "עמדה טובה" בגימנסיה הגרמנית, הייתי ספורטאי טוב וגם תלמיד טוב. ספורטאי באתלטיקה קלה, ובשחייה. הייתי בנציגות בית הספר בשחייה ובאתלטיקה קלה. לא היו רבים מהתלמידים שהיו בשתי הקבוצות.

מרדכי: אני זוכר את יצחק כשבא לגימנסיה "תרבות" בקובל, רק בכדי לשמוע כמה חודשים עברית, לפני שנסע ארצה. היה לבוש כספורטאי, בחור גרמני, חסון, שרירי...

יצחק: נו-טוב, עזוב את זה...

מרדכי: הוא נראה אפולו, ספורטאי אולימפי... שיער מקורזל, בלונדיני...

שאלה: כל הבנות רדפו אחריו?

מרדכי: כולם... וגם אחותו שרה'לה, היתה גבוהה, בלונדינית, בעיני היתה היפה ביותר הגימנסיה... היתה צעירה ממני בשנתיים.

יצחק: בכיתה שלי (בגימנסיה הגרמנית) אולי היו שלושה תלמידים שלא היו בהיטלר-יוג (תנועת נוער היטלריסטית). אחד מהם היה יהודי (יצחק), אחד מהגר מהונגריה שבא עם משפחתו לגרמניה ועוד חבר טוב שלי, גרמני. הייתי ביחסים טובים עם כל הכיתה (גם עם הנאצים). לפני המטורה הייתי חולה ובגרמניה גריפה (שמעת) זה לא כמו פה-3 ימים והמחלה חולפת- המחלה ארכה כשבועיים ימים. ואז החבר הטוב בא אלי למרות החשש שהוא עלול להדבק ממני, בא למסור לי את החומר שלמדו. שמו קרל הייץ הרמן, לא אשכח את שמו.

פעם ישבנו חבורה מהכיתה ואחד מהם מספר: בא אחד מה-SA (מארגוני הנאצים בגרמניה) אל הרב וביקש להיות יהודי. הרב שואל אותו: למה? והנאצי משיב: אני הולך למות ולכן עדיף שבמקום שימות נאצי שיתפגר לו יהודי... כתגובה

אמרתי לחבורה: אתם יודעים למה בספארטה הלוחמים לבשו חולצה אדומה? כי שכשהם נפצעים בקרבות לא יראו האויבים את הדם האדום. ועכשיו- המשכתי לספר להם- האם אתם יודעים למה ה-SA הולך עם מכנסים חומים? זה כיוון שכשהם עושים במכנסיים שלא יראו זאת... זהו. לא עשו לי שום דבר. זה מראה לך שכבר היה הנאציזם, אבל עדיין זו היתה רק ההתחלה של הנאציזם.

לייפציג-קובל:

הייתי ציוני. הייתי בהתחלה ב"צעירי מזרחי". הייתי דתי, הנחתי תפילין עד גיל 15, חבשתי כיפה כל עוד למדתי בבית הספר היהודי. היה זה בית ספר אורתודוקסי. למנהל ד"ר קרליבך, היה ספר תורה בקבינט שלו. היה בבית הספר חדר קטן בו כל בוקר מניין של התלמידים האדוקים התפללו. אחר כך הייתי ב"בר-כוכב הצעיר", משהו מקביל ל"מכבי הצעיר". עברית ידעתי על בורייה, בגיל מאוחר יותר ניהלתי 2 קורסים ב"החלוץ" שהתרחב בלייפציג עם בוא הנאצים. קורסים לעברית למתחילים ולמתקדמים. גם אבא היה ציוני. כשארזתי את הציוד לקראת החזרה לקובל מצאתי הרבה מאוד קבלות על תרומות של אבא לקרן היסוד.

מרדכי: לאבא שלך קראו דוביד...

יצחק: כן, **דוביד רייזר**. אמרתי לאבא: אני לא נוסע לקובל, מה אני אעשה שם בקובל. קודם לכן, לאחר שעשיתי את המטרה (שנת 1933), הגשתי בקשה לאוניברסיטה בירושלים לקבל סרטיפיקט. הסרטיפיקט התעכב ובינתיים, בינואר 1934, המשפחה עברה לקובל. בפברואר קיבלתי לקובל את הסרטיפיקט. הייתי בקובל רק חודש-חודש וחצי. אגב כשגרנו בלייפציג ביקרנו פעם בקובל בחתונה של דודתי חיה, אחותו של אבא. כל המשפחה נסעה לקובל. הדודה היתה כבת 34 כשנישאה. סבלה מסרטן, באה ללייפציג ונפטרה על שולחן הניתוחים. בביקור לרגל חתונת הדודה הגענו ברכבת, זו היתה הפעם הראשונה שלי בקובל (לאחר המעבר ללייפציג). הייתי אז כבן 12.

(לאחר חזרתנו לקובל ב-1934) גרנו ברחוב בריסק 42, לשם שלחתי את המכתבים לאחר שנפרדנו ועליתי ארצה. אני זוכר את כיכר בריסק, "ככר המצעדים הצבאיים" (כנראה זו הכיכר שבה היהודים נשלחו למוות בבוכה). הרחוב הגיע למחנה הצבא, לגורקי. גרנו לא רחוק מנהר הטוריה, אליו הלכתי להתרחץ.

לאורך הגעתי בפברואר 1934. באוניברסיטה בירושלים לא דרכה רגלי אם כי עבור הלימודים בה קיבלתי את הסרטיפיקט. רציתי להיות מורה למתמטיקה, פיסיקה והתעמלות. אבל כשהייתי בקובל, במעבר בין לייפציג וארץ ישראל, אמרו לי הקובלאים: אתה משוגע? אתה תאכל את הלב שם עם התלמידים. וחשבתי שהם צודקים. ובמקום ללכת למתמטיקה התיאורטית, הלכתי למתמטיקה המעשית, החלטתי להיות מהנדס וכך הגעתי לטכניון.

שאלה: למה לא ניסית ללמוד מתמטיקה בגרמניה?

יצחק: בשנת 1933 כבר ידעו מה הולך לקרות. ללכת ללמוד עם הנאצים?!... היטלר בינואר 1933 נעשה לקנצלר בגרמניה. הייתי ציוני והחלטתי לעלות ארצה. אבא החליט שהמצב בגרמניה מחייב לעזוב אותה והוא חזר לפולניה, לקובל, שם היתה כל המשפחה של אבא ואמא.

אבא ואמא התחתנו בקובל בינואר 1913. אמא, **ליובה**, היתה ילידת קובל, ממשפחת **שרבוים**. אביה היה בקובל סוחר (מכובד) של דגים מלוחים, גר ברחוב הנדלובה 12, אני חושב שזה רחוב צדדי מרחוב בריסק (מרדכי מאשר). סבא הביא מדנציג (עיר נמל בגרמניה של אז) חביות של דגים מלוחים.

שאלה: לא ייצרו דגים מלוחים בקובל?

יצחק: (צוחק)...

מרדכי: הביאו אותם מצפון סקוטלנד. הביאו שפרוטים מהבלטיקום. בקובל היתה הטוריה ודגים חיים. הסבא שלי שמעון ליברזון מברדיצ'ב היה מביא מאנגליה, ומקנינגסברג, מליוני חביות דגי מלוח בשביל כל חסיה הצארית. ואבא שלי, עורך דין צעיר, היה נוסע לאנגליה וחותם על חוזים במליוני רובלים. זה היה מסחר גדול מאוד. בדומה ל**ברל שרבוים** עם עסקי הדגים בקובל.

יצחק: דגים מלוחים אצל יהודי מזרח אירופה היה עסק חשוב מאוד. במקום דגים ובשר אכלו דגים מלוחים. **יוכבד:** גם הצבא הרוסי חיו על דגים מלוחים.

מרדכי: דג מלוח היה אוכל לאומי, אצל חסידי אוקראינה ובקובל, אצל חסידי טריסק. בכל חגיגות מוצאי שבת, בשלוש סעודות.

יוכבד: גם האיכרים אכלו הרבה דגים מלוחים, זה היה החלבון שלהם.

יצחק: (מראה תמונות). זה הסבא מצד משפחת שרבוים. היו **משה ולייזר ויענקל ושמילק**. ארבעה בנים מחוץ לבנות. כולם "הלכו" (נרצחו) עם המלחמה, חוץ מלייזר שעזב בשנות השלושים את קובל והגיע לפריז. הוא ניצל. הוא נסע לפריז (למעשה ברח) כי היה מאוהב בבחורה אחת, קובלאית. היא לא מצאה חן בעיני אבא של לייזר שהיה פטריארכט (אב שליט במשפחה) ולא נתן ללייזר להתחתן עם הבחורה שאהב. ולכן נסע לייזר לפריז. קפשוק הוא שם משפחת הבחורה. מהמשפחה שלה היה בקיבוץ בית זרע **מוטל קפשוק**, הבחורה של לייזר היא אחותו. לייזר כשהגיע לפריז עבד כרוכל, אחר כך הרוויח קצת כסף והוציא מקובל את אהובתו והם התחתנו בפריז. אחר כך הם גם הוציאו (מקובל) את האחות היותר קטנה של משפחת קפשוק. כן, היו בקובל כעין מעמדות. משפחת קפשוק, היתה ענייה, הם היו מאושרים שבתם מתחתנת עם בן משפחת שרבוים (העשירה).

קובל-חיפה:

בפברואר 1934 הגעתי לנמל יפו באוניה "פולוניה" דרך קונסטנצה (רומניה). הגעתי ליפו ונסעתי משם באוטובוס לחיפה. אז התחילה פריחת פרי ההדר וכל הארץ היתה מלאה בריח המשכר. נסענו לחיפה דרך טול כרם. ריח ההדרים היתה קבלת הפנים שלי עם הארץ. היתה דילמה, מה אני אעשה: הלימודים התחילו שם אחרי החגים, באוקטובר 1933 באתי לטכניון ולא היתה שם נפש חיה. מצאתי שם שני אנשים, אמרתי להם שהגעתי מגרמניה ואני רוצה להתחיל ללמוד בטכניון. למחרת נפגשתי עם מנהל הטכניון קפלנסקי. הראיתי לו את התעודה מהתיכון הגרמני בלייפציג עם הציונים הטובים במתמטיקה, פיזיקה וכן את התעודה הפיקטיבית מד"ר ולסקין שהיה לקטור (מרצה) לשפות שמיות באוניברסיטה הלה ליד לייפציג, תעודה המאשרת שגמרתי בית ספר עברי ואני יודע עברית שוטפת. ללקטור הזו היתה אמביציה לעשות חוג עברי בו לקחתי חלק. הוא גם ארגן גן ילדים, אליו היהודים הציונים בלייפציג שלחו את הילדים שלהם, כ-10 ילדים בסך הכל היו. האיש רצה שהגנת בגן תהיה מישראל. הוא הביא גנת מישראל וזו היתה האהבה

הראשונה שלי... שמה רחל סקיבין שהגיעה מחדרה. ידעה רק עברית, עם זה היה קשה להסתדר בלייפציג. הייתי כבן 18 והיא שנה מבוגרת ממני.

מנהל הטכניון קפלנסקי ראה את התעודות והסכים שאכנס ללימודים באמצע השנה. הייתי מחזור ט' של הטכניון. המזכיר בטכניון היה קרופניק, נרשמתי אצלו והתחלתי ללמוד. היו רק 2 פקולטות בטכניון: בנין וארכיטקטורה. קורס ראשון היה משותף, היינו כ-15 תלמידים. 90 אחוז מהסטודנטים היו מחו"ל. גרנו בחדרים שכורים בהדר הכרמל, לפחות 2 סטודנטים בחדר. ההתחלה היתה קשה מאוד. אמרתי לחברי בחדר שאני לא יכול להמשיך ומתכוון לעזוב את הטכניון, להתחיל לעבוד ואחזור לתחילת שנת הלימודים הבאה. החבר אמר לי שלא לעשות זאת. ואכן המשכתי. בסוף עברתי את כל הבחינות. דברנו בינינו בעברית, אבל דברו שם (בטכניון) הרבה פולנית, וגם יידיש. תוך כמה חודשים "הרווחתי" קורס שלם וגמרתי בשנת 1937 את הטכניון. אגב, כשהגעתי ביום הראשון לטכניון, הוא היה ריק מאדם, הסתבר כי באותו יום היה גיוס לקטיף...

באותה תקופה קיבלתי כסף מההורים. שכר הלימוד לשנה היה 22 לירות שטרלינג. אבי העביר עבורי כסף מפולניה לישראל. כמו כן אבא העביר ארצה כספים שאספתי עבורו. הוא רצה להגיע ל 1000 לירות שטרלינג, על מנת שיוכל לעלות ארצה כקפיטליסט. אמי לא היתה ציונית, אך היא התגעגעה אלי ודחפה את אבא לעלות ארצה. הכסף של ההורים הוכנס לבנק אנגלו-פלסטינה.

בקורס הראשון לא עבדתי בעת הלימודים. בקורס השני עבדתי קצת. לא היתה לי שום בעיה להתאקלם בארץ. ידעתי עברית בנוסח יהודי ספרד, עוד מלייפציג.

בגמר הבחינות של השנה הראשונה, לאחר שהייתי בארץ כ-4 חודשים, חליתי בפפטיצי (מחלה מידבקת הנגרמת ע"י יתוש). סבלתי מחום גבוה והייתי מאוד חלש. הלכתי אז לרופא ברחוב נורדאו שבהדר הכרמל. בקושי הגעתי אליו, הייתי מאוד חלש. הרופא אמר לי לעלות להר הכרמל לכמה שבועות. חשבתני שאולי זו הזדמנות לנסוע להורים, להחלים ולבלות שם בקיץ. ואכן נסעתי בקיץ אותה שנה, (1934) לקובל, להורים. נסעתי במחלקה הרביעית, הגרועה ביותר. מבחינה כספית הייתי יכול לנסוע במחלקה הראשונה. לא היתה שום בעיה כספית, אבא היה עשיר. אבא הצליח לצאת מגרמניה עם 70% מהרכוש שלו היות והיה אזרח פולני. בשנים הראשונות אפשר היה עוד להוציא כסף מפולניה וקיבלתי מאבא כסף כל חודש. אבל משנת 1935-1936, לא זוכר בדיוק מתי, הממשלה הפולנית סגרה את הפיננסים שלה. אסור היה להוציא יותר כסף מפולניה. ואז הוציאו כסף בצורה בלתי לגאלית. כך אבא הצליח להוציא ולהעביר ארצה כ-500 לירות שטרלינג. הוא התכוון להמשיך בזה, אבל היטלר הפריע לו... לנסיעה הראשונה לקובל אבא שלח לי כ-15 לירות שטרלינג, אבל במקום לנסוע במחלקה השנייה נסעתי במחלקה הרביעית באוניה רומנית. מחלקה רביעית משמעותה רק הזכות להימצא באוניה. לא לישון, לא לאכול, שום דבר. הנסיעה עד קונסטנצה (מחיפה) ארכה 5 ימים. מקונסטנצה נסעתי ברכבת דרך למברג (לבו) לקובל. שם באמת הבראתי, אמא דאגה לי.

בטכניון כספורטאי הייתי ב"מכבי". לקחתי בשנת 1934 בתחרות חיפה את ה-400 מטר ריצה.

מרדכי: במכבייה השנייה לונה, אריה גודין מקובל, בא להשתתף.

יצחק: לא, לא הכרתי אותו. לא השתתפתי במכבייה כי בשביל זה היה צריך להתאמן. לא היה לי זמן להתאמן.

כשהגעתי לארץ הייתי בכושר ואז עשיתי את ה-400 מטר. אחרי חודש חודשיים איבדתי את כל הכושר שלי.

חזרתי ארצה מקובל לקורס שני בטכניון. בקורס שני עשיתי את הבחינה הטובה ביותר וקיבלתי פרס: ספר ו-15 לירות שטרלינג, כסף ששימש לשכר הלימוד השנתי. אמנם הבחינה שלי היתה הטובה בקורס, אך לא הייתי התלמיד הטוב ביותר. התלמיד הטוב במחזור שלי היה אחר שהיה גאון. אחר כך בא הקורס השלישי, וכו' וכו'. בינתיים גם הצטרפנו ל"הגנה".

בקיץ 1934 הייתי בקובל כ-6 שבועות. בקובל 1934 התחלתי למעשה להכיר את העיר. בעצם זה קרה עוד קודם לכן, במעבר מלייפציג בחורף 4-1933. מה שאני יודע על קובל זה מהביקורים (החטופים) האלו. בחורף-1936 אחרי שגמרתי קורס שלישי, הייתי גפיר (שומר מטעם הבריטים) כמה חודשים והתחלתי את לימודי השנה הרביעית. זה היה מטעם "ההגנה", שלחו אותי לתפקיד זה. התחלתי לשרת מיד כשנגמרו הבחינות. לא, זה לא הפריע ללימודים. כמה חודשים שירתתי כגפיר. על כל יריה היינו צריכים לדווח לאנגלים. הייתי אז כבר שלושת-רבעי מהנדס, אבל הועסקתי בשמירת לילה, לא במשהו טכני. שירתתי בקרית חרושת (שבמפרץ חיפה). שמרנו בלילות וכשעלתה השמש חזרנו לישון מעט, עד 12 בצהרים. ישנו בתוך "מוסקיטור" (מגן יתושים) בגלל היתושים. אכלנו ארוחת צהרים וערב ושוב חזרה לעמדות.

שאלה: איך הרגשת בארץ? לא היו לך הרהורים לחזור לקובל?

יצחק: לא, לא, לא. הייתי בן אדם צעיר, החיים בארץ היו בסדר עבורי. ב-1937 גמרתי את הטכניון. בחינות הדיפלומה התקיימו בתחילת 1938. החלטתי שלפני בחינות הדיפלומה לעשות סיבוב מחיפה דרך צרפת-פריז להורים לקובל ובחזרה לחיפה. נסיעה של כחודשיים. באותה שנה היתה בפריז התערוכה העולמית. ואז ראיתי את הקובלאים שלי בפריז. את אחרון לוי הבן דוד שלי ואת לייזר שרבוים, זה שעזב את קובל ולקח את אהובתו מבית קפשוך והתחתן איתה. ביקרתי בפריז ומשם לברלין ולקובל. במעבר דרך גרמניה פחדתי קצת כי היה לי במזוודה קונסטיטוציה (החוקה) של הסובייטים. הברחתי זאת. לא נסעתי לבקר בלייפציג, שנאתי את הגרמנים. החברים כבר עזבו את לייפציג. הגויים הפכו כבר לנאצים. היה לי פספורט ארץ-ישראלי, כלומר אנגלי ולא היה בעיה במעבר לפולין דרך גרמניה. הגעתי להורים שלי בקובל דרך וורשה. בוורשה ביקרתי את אח של סבא שלי דוד רייזר שעסק בענייני סוכר. גיסו לסדר לי שם שידוך, אך לא הסכמתי (צוחק). והגעתי להורים. הייתי בקובל בסביבות חודשיים. אז ב-1937 כבר ממש הכרתי את העיר. חזרתי ארצה לבחינות הדיפלומה, קיבלתי עבודה וזהו זה.

חיפה-קובל:

שאלה: ראית את קובל כ-3 פעמים, לאורך 5 שנים. באופן כללי מה אתה אומר על העיר. אחרי שראית את פריז, אחרי שחיית בלייפציג?

יצחק: עיירה קטנה... לא הלכתי לבקר ולתייר אותה. הייתי יוצא מרחוב בריסק לשחות בטוריה. אהבתי מאוד שחיה. בקיץ שחיתי הרבה בטוריה. אהבתי לשחות שם.

לא, לא היה לי משבר כשהגעתי לראשונה מלייפציג לקובל. המשפחה של אבא והמשפחה של אמא היו משפחות עשירות. לא ראיתי יותר מדי מה שקורה סביב (את הצד הענייני שמה). היה לי חבר בקובל נחמיה ז'במאכר. היתה לו אחות באנגליה והוא נסע אליה ולמד הנדסה וחזר לקובל.

מרדכי : נחמיה ז'במאכר, בטח, הוא היה המורה שלי לאנגלית בקובל. הוא סיים הנדסה, חזר לקובל וניספה. הוא היה נותן שיעורי אנגלית ואני השתתפתי בקורסים שלו. היה מורה מעולה ובוגר גימנסיה עברית "תרבות". גבוה ממושקף, אינטליגנטי ועדין מאוד. בדמעות אני נזכר בו...

יצחק : כשבאתי ב-37 לפני בחינות הדיפלומה. הבאתי איתי חומר הנדסי לקרוא בו ונחמיה ביקש: תראה לי, תראה לי... מי שלמד באנגליה רצה לראות איך לומדים סטאטיקה בשפה העברית...

שאלה : כשהגעת לקובל היית עדיין רווק. לא ניסו לשדך לך?

יצחק : ניסו. לא הצליחו... לא חשבתי אז להתחתן.

שאלה : היית יכול להביא איתך ארצה בחורה בנישואים פיקטיביים.

יצחק : נכון. באמת ביקשו ממני. לא רציתי משום מה. זו היתה טיפשות מצדי.

אני רוצה לציין שיום זה הוא יום מיוחד עבורי, עם מי עוד אני יכול לדבר על קובל והמשפחה...

אבא שלי שבא ב-1917 ללייפציג, ידע גרמנית היטב. גמר גימנסיה רוסית בקובל. אמא לא ידעה אף פעם היטב גרמנית. דיברנו בבית יידיש מזה יש לי את היידיש. גם כאשר נפרדנו מקובל בתחילת 1934 התכתבנו ביידיש. קראתי אפילו ספרות יידיש של שלום אש. המכתבים מהארץ לאבא ואמא נכתבו ביידיש. ולאחותי כתבתי בגרמנית. אחותי נולדה כבר בלייפציג, בשנת 1922. המשכנו להתכתב עם אחותי כל העת בגרמנית למרות שכבר למדה בגימנסיה תרבות וידעה היטב עברית.

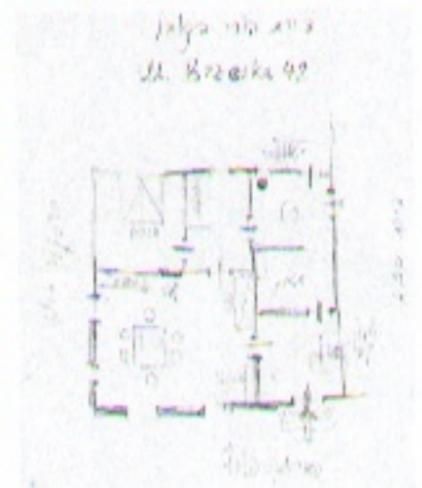
שאלה : איך היו תנאי החיים שלכם בבית בקובל בהשוואה לבית בלייפציג.

יצחק : הבית בקובל הפך לבית קובלאי. אבא הרי נולד בקובל, היה קובלאי אחרי הכל. בלייפציג אבא לא הפך ליקה.

היה "אוסטדויציר" (יהודי ממזרח אירופה) היה הבדל משמעותי בין היהודים הגרמנים במקור וליהודים שהגיעו ממזרח אירופה. אבא נחשב ליהודי שבא מהמזרח, התייחסו אל יהודים אלו בבוז. נקראו סלאביים, יידאלעך (יהודונים). אבא ראה עצמו כיהודי, יהודי ממש, Ostjuden (יהודי מהמזרח. היהודים הגרמנים הוותיקים הסתייגו מהם מאוד, ראו בהם אנשים גסים, חסרי תרבות וחששו שהם יגרמו להגברת האנטישמיות בגרמניה).

כשחזרנו לקובל חזרנו להתגורר בבית בו חיינו לפני שעברנו ללייפציג. הראו לי את המיטה בה נולדתי... (צוחק).

(יצחק הכין תרשים מהזיכרון של הבית בקובל) הבית היה עשוי לבנים. היתה דלת משותפת שחיברה אותנו עם הדירה של סבא. הדלת (בין הדירות) היתה פתוחה. לא היו מים זורמים בבית. בחול היתה חבית עם מים טובים, לשתיה ועל ידה היתה חבית לתוכה שפכו את המים המלוכלכים. השירותים היו בחוץ. ליד כיור המים היה שולחן. הכל היה בחדרון ליד המטבח עם תנור, האופן. תנור עמוק ללחם וחלות. תנור חימום היה משותף לחדר השינה של ההורים ומצד שני לסלון. בסלון שולחן גדול וכיסאות וספה. על הספה אני ישנתי. וכאן עמדה הספה השנייה שאבא נח שעה שעתיים אחרי הצהריים. כאן בפינה עמד הפסנתר. אחותי שרה ניגנה בפסנתר. אני ניגנתי בכינור.

משפחה מוזיקלית:

היה לי כינור בחיפה שהבאתי מלייפציג. המשכתי וניגנתי כחובב בפני קהל בחיפה. אחר כך הפסקתי עם הנגינה ומכרתי את הכינור. את הפסנתר בו ניגנה אחותי הביאו לקובל מלייפציג. מי שהיה מוזיקאי מאוד במשפחה זו היתה אמא. ליובה. היתה שרה כל היום. אני זוכר המון שירים ביידיש שאמא היתה שרה לנו. השירים הגיעו אלי מאמא. כשעשה לוקשן (איטירות) היתה שרה, עם כל עיסוקי הבית היתה שרה. גם אבא היה מוזיקאלי, כתב תווים. אבא ניגן בכינור. פעם מצאתי אצל אבא אלבום, שם רשם את כל הוולסים והמזורקות. פולקות שהיום אף אחד לא זוכר אותם, מהימים ומהזמנים ההם. כל-כך רציתי להביא את האלבום איתי ארצה והשארתי אותו והוא הלך פייפן (לאיבוד). אמא שרה כל היום ביידיש, אוקראינית ורוסית ואבא התעסק במוזיקה קלאסית. באחד הביקורים שלי, אני זוכר שאחותי ואני נגנו יחד. ניגנתי בכינור של אבא והיא ליוותה אותי בפסנתר. זה קרה כשהחברים שלי הגיעו הביתה לביקור ואחותי כבר הלכה לישון. ביקשתי אותה: שרה'לה קומי ותלווי אותי.

מרדכי : שרה היתה נסיכה, עדינה מאוד. שקטה. אופי נהדר. סימפתי אותה מאוד.

יצחק : אני שואל את עצמי מה ייעשה עם כל האלבומים שלי כשאני "אגמור" את הקריירה שלי. יש לי שני בנים. סבבס, לא מתעניינים. המילה קובל לא אומרת להם שום דבר. בנוגע לזה, אח של ניורה, פנחס לנדאו מקיבוץ אפק סיפר לי פעם שראה חבר לקיבוץ שהוציא החוצה את האלבומים ושרף אותם. הוא אמר: אני אמות, מה יעשו עם כל זה?

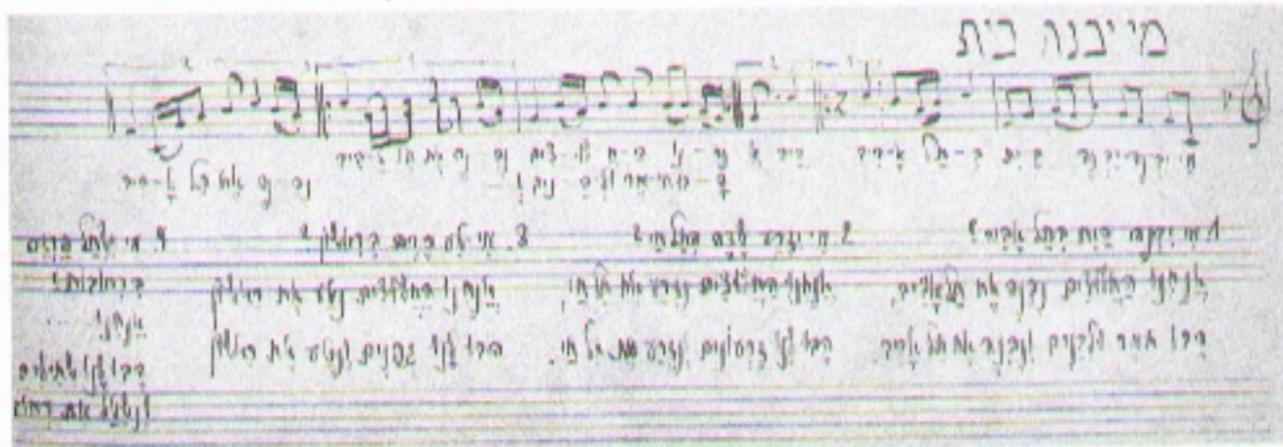

(קובל 1934. משפחת לנדאו.
משמאל: הבת חנה. שמחה האמא. אריה האבא. בתור. הבת שבעלה (בת-שבע).
למטה: הבנות מאשה וניורה.
על גב התמונה ביידיש:
כ"ה יצחק!
קבל נא תמונתנו והיה לך לאותות אהבה, ולזיכרון החל מהגדול וכלה בקטן,
משפחת לנדאו.)

המשפחה של אמא היתה מאוד מוזיקלית. של אבא לא כל כך. האבא של אבא לא היה כל כך מוזיקלי. אבא היה מוזיקאלי מאוד. כתב סולפי (זמרה מתוך תווים). אבל המשפחה של אמא היתה מאוד מוזיקלית, כולל הסבא. איפה נהנה

הסבא ממוזיקה, הרי בקובל לא היתה מוזיקה?! - בבית הכנסת הגדול, מהחזן וכשבא "גרופה" (להקת שחקנים) ונתנה הצגה כמו "המכשפה" של גולדפדן (מחזה העוסק בבתומה מסכנה, שאביה נאסר באשמות שווא. לאחר שאמה החורגת מתעמרת בה, מצליחה הילדה לסלק אותה מהבית בסיועה של מכשפת הכפר. המחזה הפך לנכס צאן ברזל של התרבות היידית. הוא מספק הזדמנות להציג שורה של פזמונים סנטימנטליים נפלאים, ובראשם "יהודים רחמו רחמו"). קבוצה של שחקנים חובבים באה והציגה זאת בקובל. החסידים, חברים של סבא אמרו לסבא: ברל, איך אתה לא מתבייש ללכת ולשמוע זאת... סבא אמר: לא נורא, לא נורא... סבא, אני חושב, היה שייך לבית הכנסת של חסידי קוצ'יקה שטיבל. בחגים הלך לבית הכנסת הגדול. הייתי בבית הכנסת הגדול באחד החופשות, ביום כיפור. לא היה לי מקום מסומן, נכנסתי ועמדתי. לא הייתי דתי או מסורתי, הייתי חופשי לגמרי.

אני זוכר גם שסבא אהב ריח בשמים... כשהריח בושם היה נוהג למשוך באפו מרוב הנאה. הוא היה יהודי עם זקן (איש דתי) שאהב מוזיקה, הצגות ובשמים... איני יודע איך הפך להיות בעל עסק של דגים מלוחים. זה היה מחסן גדול ב"חולות" ברחוב וורשבסקה. בנו הצעיר יענקל, שהיה בחור אדוק מאוד כשגר בבית ההורים, גם הוא אהב מוזיקה. ב"גורקיי" (המשך רחי בריסק בכיוון הכפר בכוכה) שכן הגדוד הפולני. ביום ראשון הצעידו את הגדוד הזה מהגורקי למרכז העיר, לכנסייה. זה היה מרחק של כמה קילומטרים טובים. עם הגדוד הלכה תזמורת צבאית. יענקל צעד 5 ק"מ לגורקי ומשם חזרה לכנסייה שבמרכז העיר, עד שנגמר ה"סרוויס" (טכסי התפילה) ואז חזר איתם בחזרה לגורקי ורק אח"כ חזר הביתה. זו היתה משפחת שרבוים... אני יודע שגם ב"וורסל" (בית הקפה האריסטוקראטי בקובל) היתה מוזיקה, הייתי שם פעם עם בחורה. הלכתי לבתי הקולנוע בקובל. בלייפציג היה בית אופרה ידוע מאוד, עם תזמורת עצומה, עד היום. לייפציג היתה ידועה כעיר של מוזיקה. הקומפוזיטור מנדלסון פעל בלייפציג.

(ממחברתו של התלמיד יצחק רייזר)

(תוספות במסגרת שיחה שנייה עם יצחק)

משפחה בקובל:

אבא שמר בקובל על אורח חיים מסורתי, הוא היה מגולח (לא גידל זקן) אבל האמין באלוהים ובתחיית המתים, זה אני יודע, דיברנו על זה לא פעם. אבא הלך לאחד מהשטיבלים של החסידים בקובל, לא לבית הכנסת הגדול. הסבא, האבא של אבא, כלל לא הלך לבית כנסת- הוא היה משותק. בגיל צעיר, כבן 40, קיבל שיתוק וזה הלך ונעשה גרוע עם השנים. לא היה יכול לזוז מהכסא. נסע לבאדן-באדן בגרמניה ולא התרפא שם. אני חושב שהסבא הוא שייסד את עסקי הביצים. הסבא, הוא הגיע לקובל ממלניצה (עיירה ממזרח קובל), אבא שלי כבר נולד בקובל. כאשר אבא עבר ללייפציג עדיין סבא עמד על רגליו. גם כשביקרתי אותו בפעם הראשונה, זה היה בחתונה של דודתי חיה, עדיין הסבא הלך, אבל כבר צלע. לא יודע בדיוק מה היתה המחלה שלו. לאבא היה אח אחד ואחיות. האח נסע לבייליסטוק והסבא נשאר בקובל עם בתו הצעירה, ציפורה. ציפורה היתה כשרונית למסחר. היא שניהלה למעשה את העסק של הסבא (שהפך למוגבל עקב נכותו). ללא ספק היו קשרי מסחר בביצים בין הסבא מקובל והאבא מלייפציג. כשאבא חזר לקובל הוא היה שותף לטחנת הקמח של **ארמריניק**. בין השותפים היו **ארמריניק ודנציגר** ואבא. אבא לא התעסק יותר עם המסחר בביצים. מאוחר יותר הוא קיבל זיכיון למכור אלכוהול בעיירה קטנה במזרח **סרנה** (סרנה נמצאת כ- 80 ק"מ ממזרח לקובל). כמעט כל שבוע אבא נסע לסרנה לכמה ימים. פעם נסעתי איתו לשם.

סבא מצד אבא היה גם מלווה בריבית. לשם כך באו אליו אנשים הביתה. האנשים שידעו כנראה שיש לו כסף, כך אני חושב התחיל בעסקי הלוואות כספים. הסבא היה אמנם דתי, אבל הרבנים התירו לקיחת ריבית. כאילו המלווה משתתף כביכול בעסק של הלווה. הבת של סבא, ציפורה, נישאה בגיל מאוחר מאוד-מאוד. בשידוך. היתה מעל גיל 30. נולדה לה בת אחת. היתה אשה עסוקה, לא הלכה לבתי קפה ומקומות בילוי.

אהבתי מאוד את חווה, אחות אבא. אהבתי את יענקל, אחיה של אמא. בחופשות שהגעתי מישראל שיחקתי איתו שחמט. בבית ובחצר הבית, לא היו מקומות בילוי מיוחדים כמו היום. גם אבא שיחק שחמט, שיחק טוב. לא למדנו תיאוריות של משחק השחמט, היינו חובבנים, לא מעבר לזה. היתה פעילות ספורט ב"חשמונאיי" קובל. התאגרפתי שם פעם. גם בלייפציג קצת התאגרפתי. אבא אמר לי פעם: איזי, לך ללמוד איגרוף, אתה יהודי צעיר, אתה צריך לדעת להתאגרף. בלייפציג למדתי איגרוף ב"בר כוכבא". פעם הייתי בקובל, זה היה בחורף, אני חושב שזה היה לפני שעליתי ארצה, התאגרפתי עם פנחס לנדאו, גם הוא היה מתאגרף, עלה ארצה ב- 1940. גם הוא וגם **יצחק וולדמן** שעלה ארצה בשנת 40 היו קרובי משפחה שלי. אבא של **פנחס לנדאו** ואמא של יצחק וולדמן הם אחים. סבתא שלי היתה אחות שלהם. אבא שלי ופנחס ויצחק היו בני דודים.

(קובל 1937. משחקים שחמט. משמאל יצחק. בימין יעקב בנו הצעיר של דב שרבוים ואשתו דאבע. יעקב על פי רוב הביס את יצחק שהיה שחקן בינוני.)

קשה לדעת כמה זמן לקח לאבא להחליט לחזור לקובל. לא ברחנו מלייפציג. אבא מכר את העסק, הדירה בה גרנו היתה בכל מקרה שכורה. חלק מהרהיטים לקחנו לקובל, גם את הפסנתר. ההובלה היתה ברכבת. אבא של פנחס לנדאו עסק בארגון העברות שכאלו. אגב אבא קנה אוטו בלייפציג, אבל אמרו לו שזה לא יפה שבתור שכיר יש לו אוטו ואחרי תקופת מה, אבא מכר את האוטו. אחר כך אבא קנה אופנוע. פעם אבא לקח אותי מאחור והייתה לנו תאונת דרכים, וגם את האופנוע אבא מכר. אבא היה ספורטאי בנשמתו. פעם, כשאבא היה כבן 43 ואני כבן 16, רצתי עם אבא במגרש "בר-כוכבא" בלייפציג. נתתי לאבא "פור" של 10 מטר קדימה, רצנו והשגתי אותו... היה לאבא גם רישיון לאקדח בלייפציג. שיחקתי עם האקדח עד שלמדתי איך הוא פועל. גם בקובל אבא קיבל רישיון לנשיאת אקדח. היה לו אקדח. לא עשה איתו כלום, הניח במגרה בארון חדר השינה. רצה שיהיה ברשותו אקדח, לא יודע למה.

קובל-קובל:

המעבר מלייפציג לקובל (המהפך במקום המגורים) כלל לא היה נורא. ידעתי שאני אשהה בקובל רק תקופה קצרה, עד לקבלת הסרטיפיקט. טוב, אז בקובל בית השימוש לא היה בבית, היה בחצר, לא נורא. האנשים התייחסו אלי נהדר, כאילו אני אלוהים. בקובל נחשבנו לגרמנים. העריצו אותנו כמו שהעריצו את תוצרת גרמניה. לא, לא, הבנות לא רצו אחרי... בלייפציג לא כל כך התעסקתי עם בנות. הבנות היחידות שהכרתי היו באגודות הנוער. הייתי מדריך שלהן ולא התייחסתי אליהן מעבר לכך. טוב, (נאלץ יצחק להודות) בקובל אולי העריצו אותי הבנות. הייתי בחור, ככה, די רפרזנטטיבי (ייצוגי). הייתי ספורטאי, גבוה יחסית, עיניים כחולות... בחודש שהייתי בקובל עד עלייתי ארצה, באתי לגימנסיית "תרבות" על מנת לשפר את העברית המקצועית שלי, עברית של חיי יום-יום הרי ידעתי. במתמטיקה לדוגמא, לשמוע את המונחים בעברית. התלמידים בכיתה אליה נכנסתי ביקשו ממני שאכתוב על הלוח את המילים בגרמנית של ההמנון של ה-SA (מפלגת החולצות החומרות). אחד מאנשיהם, הורסט ווסל, נירצח והשיר לכבודו הפך להמנון. וזה עניין את התלמידים היהודיים בגימנסיה "תרבות"!... למה? לוקשן!- או למה, כובע! (בסלנג עברי)... שאלתי אותם בשביל מה לכם השיר הדורע הזה. אבל הם התעקשו שאכתוב את המילים על הלוח. זה היה באמצע השיעור, גם המורה נהנה מזה... לא זוכר באיזה שיעור זה היה.

ב"תרבות" דיברו רק עברית. ברחוב יידיש. בבית דיברתי עם אמא יידיש, היא לא ידעה גרמנית. אמי נפטרה ב-29 לפברואר 1940, אצל הרוסים, מהתקף לב. עד היום הזה אני שומר את המכתבים על אמא, עד היום הזה. זה הקדיש של אמא.

רמת הלימודים בגימנסיית "תרבות" נראתה בסדר גמור. הרמה היתה גבוהה להערכת. בכל אופן בתיכון בגרמניה בו למדתי הדגש היה על המקצועות הריאליים. גימנסיית "תרבות" היתה גימנסיה לאו דווקא ריאלית. אני לא זוכר על חברים מהתיכון שרכשתי בתקופה הקצרה שהייתי בקובל. בעצם היה לי חבר אחד שעלה ארצה והיה כאן מורה. לא הכרתי בני נוער קובלאיים שעלו ארצה, גם הם עם סרטיפיקטים של סטודנטים.

כן, בקובל יצאתי עם הבנות, רקדנו. למשל היתה אחת, **מלכה**, שם משפחתה **וינשטיין** או דומה, שחזרתי אחריה קצת, לא למטרות חתונה. פגשתי אותה פעם בתל אביב. לחזור זה ללכת לסינימה, ללכת לבית קפה לרקוד.

לא ידעתי על עולם תחתון בקובל, קראתי רק על כך מאוחר יותר. שמעתי על בתי הזונות בקובל, חברה הלכו לשם, לא אני.

בקובל ביקרתי בחופשים מהלימודים בשנים: 1934, 1935, 1937 כשסיימתי את הלימודים. לא, לא ביקשו ממני להרצות או לספר מה קורה בישראל.

משפחה בקובל (המשך):

לא משפחת שרבוים ולא משפחת ריידר היו ציונים. לא, אין לי מושג למה הם לא מוזכרים בספר קובל. שרבוים היה ידוע ומפורסם ואהוב בקובל. משה ריידר לא כל כך. אולי בגלל שעסק בהלוואות כספים. היה נוקשה מאוד בגביית הכספים. שמעתי פעם שדיבר עם ציפורה (בתו) על כך. כשהייתי ב-1937 נפטרה סבתא שלי ומסע ההלוויה מהבית לבית הקברות מישהי רצה אחרי ההלוויה וצרחתה ונורא קיללה את הסבתא שמתה. החזקתי את אבא בכוח שלא יתקוף אותה- הוא היה מאוד מרוגז. זה מקרה בודד ואולי היו עוד כמה מקרים של טינה למשפחה. לא, ההורים לא דברו בבית על העסקים. בני-המשפחה לא היו מבודדים בקובל, היו מעורבים. את הריידרים הכירו טוב. כשפנחס לנדאו ויצחק וולדמן היו בחיים הייתי באיתם לאזכרות ארגון קובל בתל-אביב. לאחר שנפטרו הלכתי לבד פעם אחת ולא יותר, הרגשתי כמו שן בודדת בפה, לא הכרתי את הקובלאים שהגיעו, רק את **מנדל טורצ'ין** היכרתי. כשהגעתי בפעם האחרונה לאזכרה כבר היה מוצבת הרקונסטרוקציה (הכוונה למודל) של בית הכנסת הגדול. את מנדל טורצ'ין היכרתי דרך יצחק טורצ'ין בפריז. כשבאתי לבקר בשנת ה-60. באתי לבקר את אהרון לוי. אהרון לוי היה בן דוד, קרוב נפש שלי, (היה מראשי השומר הצעיר בקובל, חברו של אלי מנדל לתנועה).

משפחה בפריז:

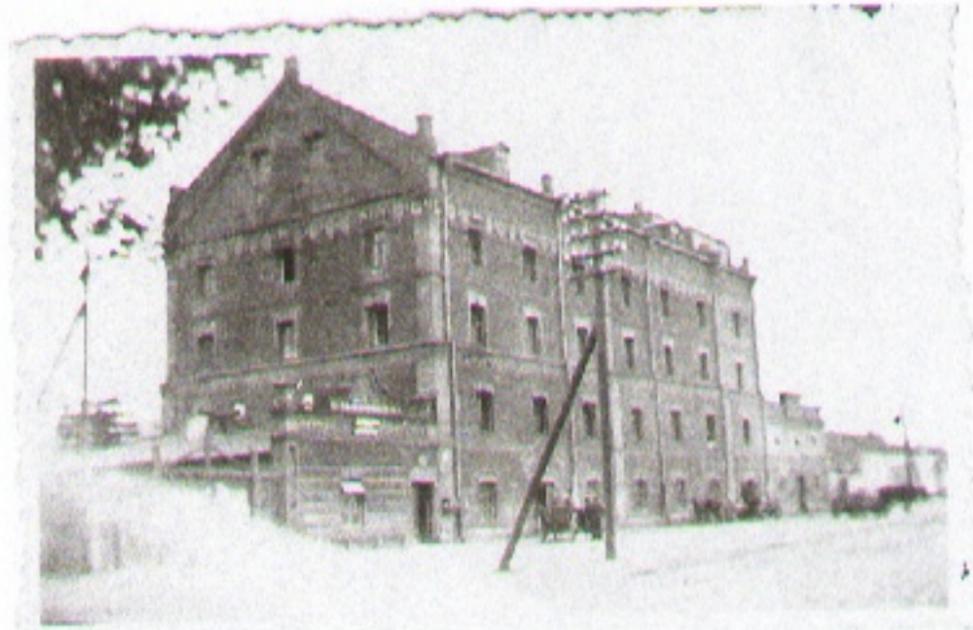
אהרון לוי, נולד בשנת 1906, גמר את הגימנסיה בקובל. ואז לא נתנו הפולנים ליהודים להמשיך בבית ספר גבוה. אהרון הגיע ללייפציג. אמא שלי היתה דודה של אהרון. אהרון היה הבן של שיינדל שהיא אחות אמי. הוא גר אצלנו ולמד בבית ספר טכני (טכניקום) בעיר בסביבת העיר. היו לו שתי ידיים שמאליות. לא היה לא כל כישורן טכני והוא הבין זאת ואז הוא עזב את לייפציג והגיע לבלגיה. הוא וחברו **אברהם צוקר**, גם הוא קובלאי. הם הגיעו לגנט בבלגיה ושם החל ללמוד רפואה. אהרון סיים רפואה ונסע לפריז. בפריז עשה שוב את המטורה הצרפתית ובחינות צרפתיות והיה לרופא צרפתי. באותה תקופה **פריזנט**, יהודי קובלאי שהיגר לפריז, חיפש חתן לשתי הבנות שלו שטולדו בצרפת. חתן שיהיה אלף: יהודי, בית: קובלאי ואז הוא כשר להיות חתן לבנות שלו. וכך אהרון התחתן עם פאני ולפאני היתה אחות, שהתחתנה עם יצחק טורצ'ין שגם לו היו המעלות שנדרשו לו כחתן לפריזנט.

(בנוגע לידע הטכני של אהרון:) אהרון לא ידע להחליף גלגל באוטו שלו. כשהם נסעו פעם באוטו וקרה לו פנצ'ר, הוא התחבא בין השיחים ולאשתו עצרו טרמפים, והנהגים החליפו עבורה את הגלגל. שני ילדים נולדו להם. אחת, איווט, הייתה אהבת נפשי, נולדה בשנת 1934 נפטרה מסרטן. הבן, זיילבר, בפריז, חפא. שם המשפחה בצרפת **LEJWE**, שזה תרגום

ישיר מהכתוב בפולנית. הבן נולד בשנת 1938, יש לו ילדים. היו לנו קשרים הדוקים עם המשפחה. עשרות ביקורים ביקרו אצלנו. אהרון נפטר בשנת 1974. בפריז אהרון הכיר לי את יצחק טורצ'ין. ויצחק סיפר על שני אחיו בישראל - פנחס ומנדל ואז כשחזרתי ארצה השמחה היתה גדולה.

קובל כעיירה:

תחנת הרכבת של קובל, בעלת שתי קומות, אכן היתה מפוארת (גם בתתייחס למישהו שהגיע מלייפציג). הייתה ללא כל פרופורציה לשטאטעל קובל. כנראה בגלל שקובל היתה צומת רכבות חשובה מאוד. היתה למקומיים סיבה להתגאות בתחנת הרכבת. גם בית כנסת הגדול היה יפה וגדול ולא הייתי מצפה מעיר כמו קובל שיהיה לה בית כנסת שכזה. כן, גם טחנת הקמח (בעלת 5 הקומות) היתה מרשימה למדי.

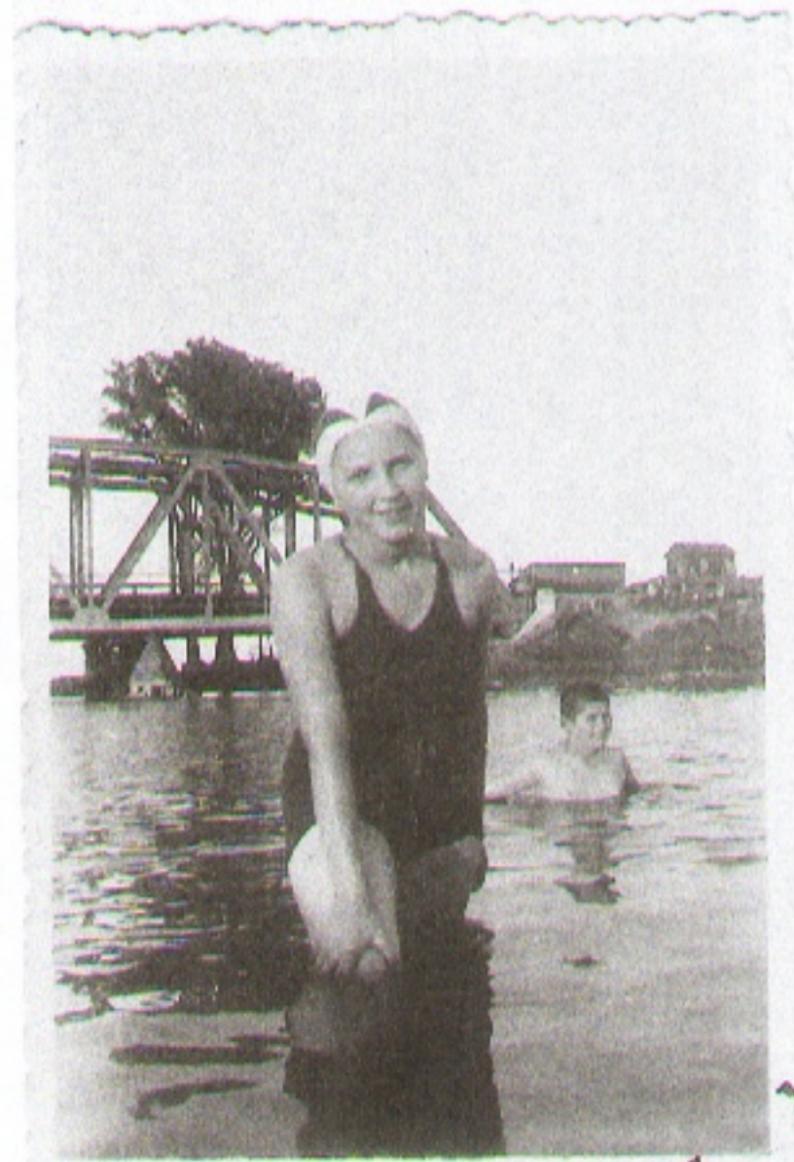
(טחנת הקמח של ארמריניק)

הטוריה היה נהר קטן. החבריה התרחצו שם. גם אני התרחצתי שם הרבה. הכבישים בקובל היו עם אבנים לא מסותתות, כמו בשטאטעל והיו בעיר גם שבילי-עפר ללא ריצוף. זה לא היה תענוג לנסוע על הכביש, נסעתי בעיר רק בכרכרות על מנת להגיע למקומות מרוחקים בעיר. לא עשיתי סיורים בסביבות העיר. עשינו פעם טיול רגלי לגורקי. בסך-הכל בארץ ישראל (של שנות ה-30) הכל היה יותר מודרני לעומת קובל. לא ראיתי בקובל בנייה חדשה.

אחותי שרה:

אחותי חזרה לקובל עם ההורים והיא בת 12. היא התאקלמה מיד בקובל. היתה אדם נוח מאוד. בחורה טובה, לא יהירה חלילה. אחותי היתה דומה לי, שער בלונדיני, עיניים כחולות וגבוהה, כמעט 173 ס"מ. אין לי מושג אם היה לה חבר, הלואי והיה לה. קצת הנאה היתה לה אז מהחיים (הקצרים) שלה...

שמעתי, סתם שמעתי, שכשהגיעו הגרמנים לקובל, היא עבדה כמזכירה בפיקוד (הגרמני). זו שמועה בלבד, לא זוכר ממי שמעתי. וגם שמעתי שכשאספו את היהודים בכיכר המצעדים לפני שהרגו אותם, אז הגובנטור (המושל) דבר איתה וביקש שהיא תתרגם את דבריו והיא תרגמה זאת לא טוב, או משהו אחר, והוא ירה בה במקום. כך שמעתי, אין לי מושג...

(נחל הטוריה, ליד גשר מסילת הברזל לבריסק)

לזכר אחותו של יצחק, שרה רייזר הי"ד

מאלבומו של יצחק ריידר

ד"ר מרדכי זיו:

מצעד לרגל החגיגת העצמאות המולנית מ- 3 למאי 1938. בתמונה החבר שלי יוסף טושמן הולך עם הדגל. שרה'לה, אחותו של יצחק ריידר הולכת בצד שמאלו ואיטקה רייכטשול בצד ימינו.

קובל, 26 למרס 1938. שרה והכיתה בגימנסיית "תרבות". שרה עומדת בשורה שנייה, השישית מימין.

**"אהבתי את המשחק, אך ידעתי שזה לא היעוד שלי,
ידעתי שאני צריכה לעבוד ולבנות את ארץ ישראל."**

שיחה חופשית עם שרה ולינסקי-קרמר

השיחה ראשונה נערכה בביתה ברחובות בתאריך 23.8.06

השיחה השנייה התקיימה בתאריך 20.9.06.

תמלול ועריכה: צבי רז.

קורות המשפחה

אבי לא היה יליד העיר קובל. גם אני לא נולדתי בקובל, נולדתי בפרוסקורב באוקראינה, אחרי מלחמת העולם הראשונה, בשנת 1918. היום העיר כבר לא מופיעה במפת, שינו את שמה. בת פחות משנה הגעתי עם אמא ואחי אל קובל. אמא שלי, גיסל, היא בת משפחת **מוטייק** מקובל. כאשר אבא נפטר הייתי כבת שמונה חודשים ואמא חזרה אל בית ההורים בקובל. אין לי מושג איך ואיפה האמא (מהעיר קובל) הכירה את האבא, אולי זה היה שידוך. האבא היה איש עשיר מאוד, סוחר יערות. האמא סיפרה לי שבעת שחזרנו לקובל בעגלה (רתומה לסוסים) היא התהפכה בדרך וכבר חשבו שאני איננה...

האבא מת בגלל הקומוניזם. השלטונות רצו לשלוח אותנו לסיביר והוא הסתתר מהם וכשחלה פחדו להביא רופאים, פחדו שהממשלה הבולשביקית תדע עליו, הוא כונה "קולק", הכוונה לעשיר. היתה לו מנסרה ביערות ובה עבדו הרבה פועלים.

ההורים של אמא בקובל היו **ברש וחיה מוטייק** והיה להם בקובל בית מרקחת. היו לי דודים, אחד מהם רופא, **בוריס, ברוך מוטייק**, גם הוא ברח מרוסיה מפחד הבולשביקים והגיע לקובל.

הבית בו גרנו

אמא סיימה תיכון והתחתנה צעירה. לאחר שחזרה מרוסיה (אלמנה צעירה) לא עזרה לסבא בבית המרקחת שלו, רק גידלה את שני הילדים, את אחי יצחק ואותי. בדירה הגדולה בה גרו סבא וסבתא קיבלנו חדר אחד. לא היתה אפשרות ליותר מזה ואמא גם לא רצתה להינתק מהבית של הוריה. מבחינה כלכלית יכולנו לגור בנפרד, אבל אמא העדיפה להישאר בבית הוריה ושלושתנו גרנו בחדר אחד. בכל הדירה היו שני מטבחים והייתה המבשלת של הסבתא. סבתא לא עבדה במטבח, היא עמדה (ומכרה) בבית המרקחת. באותה דירה גר גם אח של אמא, **ברוך**, עם אשתו, גם הוא גר בחדר אחד. הבת היחידה שלהם, **חנה מטייק**, שהיתה מבוגרת ממני בשמונה שנים, נסעה לצרפת ללמוד רפואת שיניים. היה לנו חדר אחד, אך יכולתי להסתובב בכל הבית, היכן שרציתי. היה מרתף לבית. אמא סיפרה שבזמן מלחמת העולם הראשונה העבירו את הפסנתר שלה למרתף כי הגרמנים רצו לגור בבית. למעשה הם פלשו לבית, הבית היה יפה והם החליטו להשתכן בו ביחד עם בני המשפחה שלנו. הפסנתר, אגב, נשאר במרתף גם אחרי המלחמה. לא הוציאו אותו. לפעמים הייתי יורדת למרתף לנגן בפסנתר סתם לשם הנאה. אמא רצתה שאלך ללמוד נגינה אבל אני לא הסכמתי.

הבית בו גרנו היה בית גדול, שנבנה על מגרש גדול. בבית היה החדרון בו סבא הכין את התרופות. בתוך הבית היה גם בית המרקחת שהיה לא קטן וממוקם בחזית הבניין הפונה לרחוב וורשבסקה. בצמוד לדירה שלנו, היתה דירה להשכרה לאנשי השלטון של העיר. האבא של הסבא ברש, זכה בפיס (לוטו) בזכייה הגדולה. זו הסיבה שיכל לשלוח את כל הילדים שלו ללמוד. במשפחה היו רוקחים ורופאים. לאבא של הסבא היתה חנות לצעצועים שהפכה לאחר הזכייה לבית המרקחת. האבא של סבא שזכה בפיס קנה גם מגרשים בסמוך לבית. את המגרשים לקחה מאוחר יותר העירייה ובנתה שם את הקלויסטר (את הכנסייה הרוסית) שליד הבית. לא מכרנו לעירייה את המגרש, הם לקחו בכוח (הלאימו), בלי פיצוי, בלי כלום, זה מה שסיפרו במשפחה. את הבית שלנו אפשר לזהות על פי מיקום הקלויסטר. בין הקלויסטר ובינינו יש איזו כניסה לתחנת קמח, מן רחוב קטן וצר. הבית היה ממוקם בדרך מן הכנסייה אל נחל הטוריה ומישהו מהניצולים שחזרו לקובל לאחר המלחמה סיפר לי שהבית עמד עדיין על תילו. אני חושבת שזה היה בית מלבנים. בית חזק עם מרתף.

היתה לנו עזרה בבית בקובל, היתה לנו מבשלת יהודיה. אמא לא נתנה לי להיכנס למטבח. המבשלת היתה בעצם של הסבתא, אחר כך, אחרי שסבתא נפטרה, אמי היתה מבשלת לנו את האוכל. למבשלת היתה משפחה בקובל, היא לא גרה אצלנו, באה רק לכמה שעות כל יום. היתה לנו מנקה גויה שהתגוררה בקובל. היתה חצר לבית, אבל לא כיבסו שם. כנראה המנקה הגויה היתה לוקחת את הכביסה לבית שלה. בחצר הבית שיחקנו. היו שם לא הרבה עצים, עצים שהסתירו מעינינו את הקלויסטר. כל בוקר שמענו "גלינג-לונג, גלינג-גלונג" (קול פעמונים). ההורים אסרו עלינו להיכנס לקלויסטר. אני זוכרת שהיו הרבה אנשים שהתקהלו ליד הכנסייה, ליד הכניסה שהייתה מהרחוב השני שבכיוון מאציוב. גרנו בקצה רחוב וורשבסקה, מעבר לנהר, כך שלבית הספר העברי "הרצליה" הדרך היתה ארוכה, אך לתיכון "תרבות" זה היה קרוב אלינו, ישר אחרי גשר הבטון שמעל לטוריה. כשהלכתי ל"הרצליה" וכשהיה קור (בימות החורף) הייתי מחליקה (ונופלת על הקרח) כל הזמן. בימות גשם אמא רצתה שאקח מרכבה לבית הספר. הינו מבוססים, אבא השאיר כסף, תכשיטים וזהב. את הכל גזלו האוקראינים (בתקופת השואה).

הרבה שוקולד

לא כל יום אכלנו ביחד עם כל המשפחה המורחבת. סבא וסבתא היו עסוקים סביב בית המרקחת. אך השבת היתה שבת. אני זוכרת שבשבילי היו מכינים במיוחד הרבה כבד. שאגדל טוב, שאהיה בריאת. אני אכלתי הרבה שוקולד (צוחקת). אהבתי ואכלתי הרבה שוקולד, לא אהבתי לאכול משהו אחר. הייתי תמיד רזה וכשאמא שלי הלכה איתי לרופא הוא אמר לה: הילדה נראית טוב ואמא אמרה: בטת, כי היא אוכלת רק שוקולד... והרופא אמר: תני לה

שוקולד, זה בריא. גם חלב ודייסות לא אתבתי. אכלתי רק בשר עוף וכבד. כל מה שאכלתי, אכלתי בלי לחם, לא אהבתי לחם.

שרה ואמא גיטל: אמא לא עבדה מחוץ לבית. המקורות הכספיים שהשאיר אבא הספיקו לנו. לא היה חסר לנו כלום. אין לי שום טענות לאמא, ההפך, היא השקיעה בנו הכל. בתקופה שלפני עלייתנו ארצה יצאה הוראה של השלטון הפולני, נומרוס קלאוזוס (הגבלת מספר היהודים בבית הספר, במשרות ממשלתיות וכו'), כך שליהודים לא התאפשר להמשיך וללמוד באוניברסיטות. האנטישמיות בפולניה גברה, זו הסיבה שלא רציתי לנסוע ולבקר בקובל לאחר שעליתי ארצה. אני לא נתקלתי באנטישמיות כי לא נראיתי יהודיה. הייתי בלונדינית. היו בין הבחורות היהודיות עוד בלונדיניות וגם בחורים בלונדיניים, אבל אני קינאתי בבחורות עם השיער השחור. רציתי להיראות יהודיה... כל המשפחה שלנו היתה בלונדינית, כולל אמא שלא צבעה את שערותיה. אמא

שהתאלמנה בגיל צעיר לא ניסתה להתחתן שוב. אני זוכרת שהיה (גבר) אחד ושאלו אותי אם אני רוצה אבא חדש. לא היה חסר לי אבא, לא הכרתי ולא ידעתי מה זה אבא. האמא היתה נפלאה.

סבא ושמירת מסורת

את הסבא אני זוכרת כמו בחלום, את הסבתא אני זוכרת יותר כי היא לימדה אותי "יידישקייט". לומר כל בוקר "מודה אני". כולם בבית היו דתיים. לא כמו הדתיים היום, המשוגעים, במשפחה היו דתיים מודרניים. האמרה של כל בני הבית היתה: "בשנה הבאה בירושלים הבנויה". האח היה ב"חלוץ הצעיר", לא היה דתי עם כיפה, בכלל לא. איתנו ב"שומר הצעיר" לא היו נערים דתיים. ההפך, האווירה היתה כנגד הדת. ב"שומר הצעיר" היו נגד, ועוד איך... אני הסתדרתי עם זה (עם בית דתי ו"שומר הצעיר" אנטי-דתי).

אני זוכרת את הפעם הראשונה שקטפתי עלה בשבת. נחרדתי. אמרתי לעצמי: יו, מה עשיתי, אלוהים יעניש אותי! ואחר כך למדתי לכתוב בשבת ואת הכל. עם ההתבגרות התרחקנו מהדת. ב"שומר הצעיר" נהייתי לחילונית, עד אז הייתי דתית. לא הראיתי זאת (את ההתרחקות מהדת) בצורה ראוותנית. לא הייתי כזאת (מרדנית), הבנתי את זה (לא לצאת בהפגנות נגד המסורת). לא בפרהסייה כתבתי בשבת, לא רציתי שזה ינקר את העיניים. גם אח שלי התרחק מהדת בצורה דומה. במקביל ללימודיו בתיכון העברי "הרצליה", אמא שלחה אותנו לאחר גמר הלימודים, ללמוד גם ב"תלמוד תורה". עם הזמן הוא הוריד את הטלית הקטן שלבש. הניח תחילה תפילין, אבל לא להרבה זמן.

בבית הכנסת

ביקרתי בבית הכנסת הגדול, היה ליד הבית שלנו. הנשים היו יושבות בקומה שנייה. נכנסתי לשם רק כדי לבקר את אמא. לראות את אמא לבושה יפה, ענודה בתכשיטים. ישבתי כמה דקות ויצאתי, זה לא עניין אותי. "השומר הצעיר" קלקל אותי... (צוחקת). ליד בית הכנסת הגדול, בחצר, היה בית כנסת קטן (הריזיונל שטיבל) שהסבא שלי ארגן אותו. זה היה בית הכנסת שהיה קיים עוד לפני בניית בית הכנסת הגדול. לשם הדוידים אהבו להיכנס (להתפלל), שם היו להם מקומות ישיבה הכי חשובים (בכותל המזרח). זה היה כעין בית כנסת משפחתי.

שרה ואחיה יצחק: האח שלי, **יצחק קרמר**, מבוגר ממני בשש שנים, הוא נולד בשנת 1912. האח עלה ארצה כחלוץ בשנת 1933, שלוש שנים לפני. אחי היה בקובל ב"חלוץ הצעיר". הוא לא רצה ללכת לצבא הפולני ועלה ארצה. היה תלמיד מצטיין בקובל, בוגר גימנסיה "תרבות", מוכשר מאוד, כולם חשבו שיהיה פרופסור. כשעליתי ארצה הבאתי לו את תעודת הבגרות שלו. התעודה, מתחילתה ועד סופה היתה עם ציונים של "טוב מאוד", היתה כתובה בעברית ובפולנית. הילדים של אחי מחזיקים את התעודה בתור מזכרת. אני לא הייתי תלמידה כ"כ טובה כמוהו. לא נשארתי כיתה-עליתי-אבל ככה-ככה... לא קינאתי באח שלי שהיה כ"כ כישרוני, לא בכלל לא. בגיל צעיר יותר קינאתי בו כשקראו לו לעלות לתורה בבית הכנסת... כשעלה יצחק ארצה היה תקופה מסוימת בקיבוץ נען. יום אחד הוא

ראה מודעה בעיתון שב"הדסה" (ירושלים) מחפשים אדם שידע לעבוד בטוריה. בתור חבר קיבוץ יזע כמוכן לעבוד בטוריה, הוא עזב את נען והתחיל לעבוד בטוריה ברחובות, בכדי להרוויח כסף ומאוחר יותר לעבור לירושלים, לאוניברסיטה. וכך הגיע לבסוף ל"הדסה" בהר הצופים שם עבד שם כגן. (במקביל) הוא התחיל ללמוד שנה אחת באוניברסיטה העברית ופרש מחוסר אמצעים. רק מאוחר יותר למד לבד והשלים תואר בחקלאות. האח היה אדם עם מצב רוח טוב. לא היה מתוסכל שלא המשיך ללמוד בארץ בצורה סדירה. היתה לו משפחה טובה, נולדו לו שלוש בנות נחמדות והכל היה בסדר איתו (לא היה ממורמר שלא הנשים את הפוטנציאל שלו) למרות שניבאו לו שיגיע רחוק. אני זוכרת שבארץ היה לו חברים קובלאיים בשם **גילדברד ומלמד**.

בית המרקחת מוטיוק

לסבא, ברש מטיוק, שהיה בית מרקחת בקובל היה חדרון קטן, אליו היה אסור לי להיכנס, שם הכינו (ריקח) את התרופות, לא כמו היום שהרוקחים מוכרים תרופות מוכנות. בתור ילדה קטנה הייתי עומדת בפתח הדלת ומסתכלת על סבא שעובד. הסבא גמר רוקחות עם תעודה, למד קודם ברוסיה ואחר כך נסע ללימודים באוסטריה, היו לו 2 תארים. אשתו, חיה, עמדה ליד הקופה. גם היא לא היתה סתם אשה, היא ידעה הכול. לא יודעת מנין למדה זאת. על

פי ספר הכתובות ("דפי זהבי") שיצא בפולין (1926), בית המרקחת וביתנו היה ממוקם ברחוב וורשבסקה מספר 138 ונקרא "אפטקה מוטיוקי". גם בית מרקחת פינקלשטיין מצוין בספר הכתובות. **פינקלשטיין ישראל** שהיה נשוי ל**מינצ'י**, אחות של אמא שלי. להורים של אמא, משפחת מטיוק, היו 8 ילדים. הרבה מהם היגרו לארצות הברית. התמונות מקובל שברשותי הם מארצות הברית, האח של בן דוד שלי, שלח לי אותם. לאחר שסבא וסבתא נפטרו הדוד הכי צעיר איציק, **יצחק מטיוק**, בא לגור בבית. הוא התחנך עם אשה מלוצק והוא עבד וניחל את בית המרקחת. הוא לא רצה שהסבתא תעמוד ליד הקופה, רצה שאשתו תעמוד... כבר לא הכינו תרופות במקום. הוא מכר תרופות מוכנות, מכר אספירין וכדומה. יצחק לא היה רוקח, כך שלא היה מי שימשיך את סבא, אבל עבד אצלו מישחו מוסמך, יהודי. אני זוכרת שאחד מקרובי המשפחה שהיגר לארה"ב, כתב לנו שאת הרופות מוכרים שם בסופרמרקטים, אמר שאין כבר טעם ללמוד רוקחות.

המשפט של סבא

בזמן שלטון הרוסים בקובל היה גוי אחד שקנה בבית המרקחת של סבא תרופה והלך אחר כך להתלונן שכמעט מת לאחר שלקח את התרופה ושהסבא שלי רצה להרעיל אותו. הזמינו את סבא למשפט והאיש אמר לסבא: רצית להרעיל אותי. הסבא אמר: אני רוצה לרפא ולא להרעיל... במהלך המשפט שאלו את הגוי, מה קרה, איך לקחת את התרופה? והגוי אמר שתיתי את הכל בבת אחת ולא על פי הוראות הרופא... (צוחקת). הסתבר שהרופא רשם תרופות ואז הסבא, על סמך המרשם, רקח את התרופות. הסבא לקח עורכי דין ויצא זכאי. בגמר המשפט הסבא תקע בשופר והודה לאלוהים שיצא זכאי (כפי שנראה בתמונה). אמא סיפרה לי על זה. אמא עברה את זה כשהיתה נערה. ההורים שלה די דאגו: מה יהיה, מה יהיה... הגויים, הגויים... הסבא לא ישב בבית הסוהר לפני המשפט, לא הספיק. לקחו עורכי דין, זה עלה הרבה כסף. הסבא היה בטוח בצדקתו והמשיך אחרי זה לעבוד בבית המרקחת כרגיל. היו עוד בתי מרקחת בקובל, אבל אנחנו היינו בית המרקחת היהודי היחיד בחלק זה של העיר. היו בקובל עוד בתי מרקחת של גויים שעבדו בהם רוקחים יהודים. אני זוכרת את סבא שהיה יהודי טוב. אהב לשיר. היה שר בלילות שישי ליד השולחן כשכולם היו מתאספים יחד לאכול את ארוחת ליל שבת.

הדוד הרופא

פעם כשהייתי בסביבות גיל 15, אמרתי לדוד שלי **ברוך מטיוק**, אח של אמא, שהיה רופא, פליט מרוסיה: דוד, תראה את הגויים אוכלים בשר וחלב, אוכלים אפילו חזיר. תראה כמה שהם חזקים. ואז הדוד החל לספר לי שאפילו באוניברסיטה (הרוסית) כשלמד רפואה הזכירו את הרמב"ם, וציינו עד כמה שזה לא בריא לאכול בשר וחלב ביחד. עד היום אני לא מערבת בבית בשר וחלב. כך גם לימדתי את הנכדים שלי. ב"שומר הצעיר", אליו הלכתי בצעירותי, חשבו שהם יודעים יותר מכולם (ולזלו בהפרדה בין בשר וחלב)... הפולנים לא הרשו לברוך לעסוק ברפואה, היה צריך לעשות רישיון רפואה פולני. הוא היה חלש בשפה הפולנית, ידע רוסית. כשהשתנה המשטר בקובל בשנת 1939, במכתבים האחרונים שקיבלתי מקובל, אמא כתבה לי שהדוד כבר עובד בבית החולים. למעשה כל הזמן הוא עבד ברפואה, גם כאשר אסרו עליו. הוא עבד בתור רופא, לא בתור "פלטצ'ר", עוזר רופא. היו לו פציינטיים שהאמינו בו למרות האיסור. הוא התקיים מעבודתו זו. אבל משפחתו וכולם הושמדו... אוי... אף אחד לא ניצל. אף אחד... היהודים לא פחדו מכניסת הגרמנים. אני זוכרת שלפני שעליתי ארצה בשנת 1936 כבר ידענו שהיטלר קיים. אמא אמרה: הרי היינו חברים הכי טובים עם הגרמנים (במלחמת העולם הראשונה), מה הם כבר יעשו לנו? ככה גם כל היהודים חשבו... אמא גם סיפרה לי שבזמן מלחמת העולם הראשונה הגרמנים התאכסנו בביתו של הסבא בקובל והם התנהגו אז בסדר. בת דודתי, **חנה מטיוק**, הבת של הדוד ברוך, זו שגמרה את התיכון העברי בקובל ונסעה ללמוד בצרפת רפואת שיניים, סיימה את הלימודים והתחתנה בוורשה. עם פלישת הגרמנים לפולין (1939) היא חזרה לקובל להורים והיטלר גמר איתה...

גן עברי

אני זוכרת זיכרונות עוד מגן הילדים שבקובל. הלכתי לגן עברי, הייתי כבת שלוש, ושרתי שיר על תיבת נוח. ואחר כך בעיתון הקובלאי, "קובלער שטימע" (קול קובל) כתבו על ילדה קטנה, ששרה כ"כ יפה. (שרה מתחילה לשיר): "רק מים-מים, רק מים, רועשים וגועשים בחוץ..." היום אני לא זוכרת את כל המילים (צוחקת). הרבה שירים ששרנו היום כבר לא יודעים עליהם. בגן אני מניחה שדברנו בידיש, אבל את השירים שרנו בעברית. גם בבית לא דיברנו עברית, דברנו יידיש. וכשרצו (המבוגרים) בבית שלא נבין, הם דיברו רוסית.

בית ספר עברי "הרצליה"

בגן היה טוב. אחר כך עברנו לבית הספר. גם הוא היה עברי, בית ספר "הרצליה". היה ממוקם די רחוק מהבית. בית הספר היסודי "הרצליה" היה בסדר, הרבה אני לא זוכרת ממנו. אהבתי לשיר ושרתי יפה כבר מגיל הגן. לא חשבתי את עצמי אף פעם בתור "מלכת הכיתה". נחרט בזיכרוני שהמורה שלנו לתנ"ך, שבשיעורים שלו היינו צריכים

ללמוד הרבה בעל פה, נכנס פעם בלי כובע ולימד אותנו תורה. ואז נכנס הורה של אחד התלמידים וראה זאת. הוא הלך למנהל ועשה סקנדל, איך מחנכים ככה ילדים... המנהל היה אז **משה פישמן**. **קוברינסקי** לימד אותנו מתמטיקה. למדנו ביחד בנים ובנות, היה חינוך כמו בארץ, אני חושבת שלקחו את תוכנית הלימוד מארץ ישראל, הכל הגיע מארץ ישראל דרך המרכז בוורשה. לא זכור לי שעם המנהל היו לי בעיות, הייתי תלמידה טובה, לא מבריקה כמו האח שלי. אהבתי במיוחד לשיר ולרקוד, אחר כך באמת הייתי בחוגים הדרמטיים. הייתי גם בחוג הדרמטי היידישאי וגם בחוג העברי. לא היתה לי אימת קהל של ממש, התביישתי רק מאמא שלי שהיתה יושבת בקהל ואני הייתי צריכה בהצגה להתנשק עם האהוב שלי... התנשקנו... כאילו-כאילו... אבל התביישתי מאמא. הייתי צעירה, צעירה מדי, אבל שיחקתי (על פי הוראות הבמאי).

ספרים ומוזיקה

בקובל, בצעירותי, אהבתי מאוד לקרוא, לא יכלו להוציא (לנתק) אותי מהספרים. קראתי בלי סוף, הרבה בעברית, וגם ביידיש. היו כל מיני ספריות בעיר. קראתי את דרווין, התעניינתי בכל, היה לזה משמעות, זה היה הטבע שלי. בבית היו לנו את העיתונים ה"מומנט" ה"הינץ" ו"קובלער שטימע". קראתי בעיתונים ברפרוף, רק מה שעניין אותי. מה שבאמת עניין אותי היו הספרים. הלכתי כמובן גם לחוגים הדרמטיים. לא עזרתי לאמא בבית, היתה לאמא עזרה. כשהיו מגיעים מבקרים מהארץ לבקר בבתי-הספר היו לוקחים אותי לשיר לפניהם. הייתי גם במקהלת בית הספר. **פיינשטיין** היה המורה שלנו. כל המשפחה שלנו היתה מוזיקלית, האח ואמא, ואגב גם הבת והבן שלי.

בחוג הדרמטי

נמשכתי למשחק והצלחתי בזה. היה לי כישרון דרמטי מקטנות, מהגן. באחד מאספות קובל פגשתי מישהו מהחוג הדרמטי, הוא הכיר אותי, אני לא זכרתי אותו. החוג עניין אותי, לא האנשים. שיחקתי בהרבה הצגות אבל לא זוכרת הצגות ספציפיות. (שרה מתחילה לשיר, שיר בפולנית) בהצגה זו לא נראיתי לקהל, רק שרתי סולו מאחורי המסך. והשיר (שרה, שרה בפולנית):

"לילה שחור כואב, והגרוע מכל שיושב לו אדם בודד בבית הסוהר..."

הייתי טובה בשירה, אבל גם הופעתי במשחק. שיחקתי בתיאטרון האידי וגם העברי. כשהזמינו אותי באתי והשתתפתי, גם עם **קלוניצקי** עבדתי. היה המנהל, לא זוכרת פרטים מיוחדים ממנו, הייתי צעירה. כשהגעתי ארצה המליצו לי לגשת ל"הבימה". נתנו לי מכתב המלצה עוד בקובל, אולי הוא עדיין ברשותי. אבל לא הלכתי ל"הבימה", לא רציתי. הלכתי לעבוד, בארץ צריכים לעבוד. לבנות את ארץ ישראל. הייתי חלוצה מטעם "השומר הצעיר" בלב ובנשמה.

קובל 6.8.1936, תמונה מהבמה: כאן אני על הבמה עם שני שחקנים. אפילו לא הכרתי אותם. היו מבוגרים ממני בהרבה. מעניין שבאספת קובל בארץ הגיע חבר הארגון מחיפה שאמר לי: את לא זוכרת? שיחקנו יחד... ההצגה היתה ביידיש. אני שרתי בתחילת ההצגה שיר סולו בפולנית. על בית הסוהר. היתה אהבה ביני ובין הבן של הקפיטן של האוניה. אמא שלי ישבה בספסל הראשון ואני התביישתי, הייתי צריכה להתנשק, נשיקה בפה... הייתי כאן אולי בת 17, אבל נורא התביישתי. אמא רצתה לראות את ההצגה. ההצגה נערכה באולם הקולנוע של קובל, האולם היה מלא בצופים.

הביתה מהתנועה

בשומר הצעיר התחלתי לבקר מגיל צעיר, כבת 10. עדיין הייתי תלמידת בית הספר היסודי. החברות לקן רובן התגוררו ב"חולות". גרתי רחוק מהן והן ליוו אותי בלילה הביתה. אני זוכרת שפעם חזרנו מהתנועה מאוחר, ב-12 בלילה, היינו אז כבנות 13-14. דיברנו ביידיש בקול רם במיוחד, איזה רעש עשינו... שוטר (מקוף) אחד עצר אותנו, היינו צריכות לדבר איתו בפולנית. שאל למה אנחנו מקימות רעש? ואנחנו ענינו לו: מה... עוד מעט אנחנו נעזוב אתכם, ניסע לארץ ישראל. (צוחקת). והוא אמר לנו: תיסעו כבר עכשיו... (צוחקת). לא, לא, הוא לא היה אנטישמי, הוא גם כן צחק, היינו ילדות... היו שוטרים שהסתובבו ברחובות קובל כל הלילה, היו מוכרחים כי הסתובבו בעיר שיכורים. אני אמרתי לאמא: אני לא מפחדת משיכור, אם הוא ממש-ממש שיכור- אתן לו דחיפה והוא ייפול. (צוחקת). מחצי שיכור קצת פחדתי. אבל אנחנו הלכנו מהתנועה בקבוצות קטנות וגם עם בנים. בדרך כלל הבנים היו מלווים אותנו הביתה. לא הכרתי נערים גויים בגילנו. לא התחברתי לגויים וגם לא שמעתי על כאלו שהתחברו איתם. לא מהחבריה שלנו ב"שומר הצעיר".

אגב, אמא לא היתה מרוצה שאני הולכת ל"שומר הצעיר", טענה שזה מפריע לי ללימודים. את חיידק תנועת הנוער הכניסו לנו בבית הספר העברי היסודי, ב"הרצליה".

לימודים ובגרות

את הגן התחלתי בגיל 3, צעירה מדי ולכן גם את בית הספר היסודי התחלתי בגיל צעיר, הייתי הצעירה מבין התלמידים. אבל זה לא הפריעה לי, הייתי תלמידה טובה למדי. ללימודי הגימנסיה הלכתי צעירה מדי וגם נראיתי צעירה. אמא אמרה שזה לא יזיק לי. לא היה לי קשה, המשכתי את הלימודים מבית הספר העממי. בתיכון היו מקרים בהם הבנות הסתודדו שלא אשמע. הן כבר היו בנות ואני הייתי עדיין ילדה. ראו זאת עלי, הייתי קטנה מכולן. לא הייתי בחורה כמו שאומרים והן כבר היו אחרות. לא הרגשתי טוב עם זה. היו לי חברות בתיכון, אותן

החברות מבית הספר היסודי. אבל היו דברים שלא רצו שאני אשמע, (צוחקת). ילדה בת 13 יכולה לספר בסוד לחברתה שהיא כבר בחורה, שקיבלה את המחזור... לא ידעתי מה זה, לא היה חינוך מיני בבית הספר. רק כשקיבלתי את המחזור אמא הסבירה לי, לא לפני. על נושאי מין לבד קראתי.

רומנטיקה

בתיכון היתה כבר התחלה של רומנטיקה בין הבנים והבנות, אבל ב"שומר הצעיר" היה אסור אפילו לנגוע. היתה רומנטיקה, אבל לא אצלנו. אני זוכרת שהנשיקה הראשונה שלי קיבלתי מבחור שבכלל לא הכרתי. הייתי צריכה לחזור הביתה לבד אחרי הצגה בה השתתפתי והוא לא רצה שאלך הביתה לבד וליווה אותי. כשנפרד הוא נתן לי נשיקה ואמרתי לו: איך אתה... מה זה?... (צוחקת). חשבתי שנכנסתי להיריון מהנשיקה (צוחקת). הייתי כבת 15, הוא היה מבוגר ממני. הוא ראה את ההצגה בה השתתפתי והתלהב. אני יודעת... הייתי כנראה שחקנית טובה. בגיל יותר מבוגר, כשהייתי שחקנית, היה לי חבר. יום אחד נסענו לחציג גם מחוץ לקובל, בעיירות סמוכות לקובל. ארגנו לנו הצגות ביידיש ומכרו כרטיסי כניסה. נסענו ברכבות כל חבורת המציגים לעיירה בה הצגנו. לא, אנחנו השחקנים לא קיבלנו כסף עבור ההצגות, אולי זה הלך לאיזה מפעל, לא יודעת. באחת העיירות שהצגנו הכיר אותי החבר הזה. הוא למד בקובל, כנראה בבית ספר עברי, ידע עברית וחשב לעלות לארץ. מעניין שבעלי במראה החיצוני שלו היה דומה לאותו חבר... (אולי) בגלל זה התאהבתי בבעלי, הוא גם ידע יידיש, שידע לדבר עם אמא (שהיתה אמורה להגיע ארצה). זה אוכל אותי, אוכל אותי... למה, למה? למה זה הגיעה לה?... חברות זו היתה סימפטיה. הוא לא נגע בי, מה זה?... לא התנשקנו, רק לפני שעליתי ארצה התנשקתי אותו. היינו באותו גיל. בבית ידעו שהוא החבר שלי וחשבו שבבוא הזמן אנחנו נתחתן. אבל זהו... קרה מה שקרה. החבר הזה עלה ארצה (לאחר המלחמה) ובא יום אחד בא לבקר אותי, היה לי כבר ילד. הוא ניצל, ברח לרוסיה. כשנפגשנו היה כבר נשוי ללא ילדים. זהו, לא התראינו שוב. זו ממש היתה האהבה הראשונה שלי...

מדריכה

בשומר הצעיר היו הרצאות מאוד מעניינות. דיברו גם על מין, איך להיזהר ולא להיתפס. לא להתחיל לפני הזמן, לא צעירים מדי ושה (המין) שייך לגיל יותר מבוגר. את ההדרכות לימדו אותנו המדריכים ואחר כך, כמדריכה, לימדתי זאת את האחרים. הייתי מדריכה בקבוצה של בנות, הבנות שהדרכתיו היו כמעט בגילי, הן היו בנות 14. את זה (נושא המין) למדנו מתוך ספר. הייתי מקריאה מהספר. לא דיברנו על זה בין הבנות. ידענו שזה כך וזהו זה. לא להתחבק, לא להתנשק. בעצמי לא ידעתי על מין. (נהגנו) לא להתקרב לבנים והבחורים לא נגעו. היה אחד שאהב לדחוף ידיים ולמשש... קראו לו "הטאפער" הנוגע, ביידיש (צוחקת). לפני העלייה ארצה ידעתי כבר פחות או יותר (על מה מדובר)... אבל גם כן... (צוחקת). זה שלא ידענו הכל לא הפריע בכלל, לא הפריע. הבנות היו יותר רציניות בתנועה. הנערים שיחקו בכדורגל ולבנות היו ערבי קריאה ושיחה. לא היתה הפרדה מכוונת (בין בנים ובנות), זה קרה באופן טבעי.

בהכשרה: מאוחר יותר הייתי בהכשרה.

בגלל זה קיבלתי סרטיפיקט (לעלייה ארצה). ההכשרה היתה בביאליסטוק. היינו שם בזמן החפשה מהלימודים. עשינו שם כל מה שנדרש מאיתנו. אני זוכרת שעבדתי שם אפילו בתור מוכרת. חיפשו מישהי שתמכור. סוחר אחד ביקש מההכשרה שישלחו מישהי לעזור לו במכירה. שלחו אותי למכור על איזה מעמד-שולחן ברחוב ובאו האנשים וקנו, בעיקר צעצועים. מצאתי חן בעיני הקונים, עמדת ברחוב והיה שם תור של קונים בלי סוף. וזה שנתן לי את העבודה בא וחיבק אותי, ביקש שאבוא שוב ושוב. הכסף שקיבלתי הלך לצורכי ההכשרה. בהכשרות הכנו אוכל לבד, היינו תמיד רעבים... אכלנו מה שהיה. היה אידיאל, האידיאל זה מה שמחזיק את הבן-אדם. בשביל אידיאל עושים הכל. האמנו בסוציאליזם, סטאלין היה האבא השני שלנו.

היינו צעירים ולא נכנסנו לקוצו של יוד (הפגמים בתורה הסוציאליסטית). התנועה "הזיקה" לי. הזיקה לי ועזרה לי... בזכות התנועה (והעלייה ארצה) אני חיה.

שחיה בטוריה

הלכנו לשחות בנהר הטוריה. אחי פעם רצה להטביע אותי (צוחקת), הצקתי לו, הייתי רצה אחריו כשהיה עם החברים שלו, הייתי ילדה קטנה... כשאמרתי לו שאספר לאמא מה שעשה לי, הוא ניסה לקנות אותי בדברים, ועוד איך... הוא היה אח מצויף. אוי ואבוי אם מישהו היה נוגע בי. אבל הוא רצה להטביע אותי (צוחקת). התרחצתי בנהר רציתי לשחות איתו. הוא אמר לי לא, ואני דווקא כן... למדתי לבד לשחות, לא ידעתי כ"כ טוב. אגב, אמא ידעה לשחות היטב. לאחר שאחי ניסה להטביע אותי כבר פחדתי מהמים. הוא הכניס את הראש שלי למים ולא ידעתי לצלול. לא סיפרתי לאמא על כך. הבטחתי לו שלא אספר. קיבלתי מהאח כתמורה כל מיני תמונות. תמונות של ארטיסטים, שחקני קולנוע. הוא אסף זאת ואחר כך, כשהתבגר, העביר לי את כל האוסף.

בובות ולימוד תפירה

בילדותי אהבתי יותר מכל לשחק בבובות. רציתי להלביש ולהפשיט אותן, ולתפור להם בגדים, אולי בגלל זה אמא שלחה אותי ל"אורט", החליטה שיש לי כישרון לתפירה. אמא שלחה אותי ללימוד תפירה ב"אורט" בקובל. בחמישית יצאתי מגימנסיה "תרבות". לא המשכתי ללמוד בצורה סדירה. ב"שומר הצעיר" אמרו לנו שלא צריכים (בארץ ישראל) מלומדים... אמא אמרה לי שאם אני רוצה לנסוע לארץ אני צריכה ללמוד לעשות משהו עם הידיים. וכך הלכתי לבית ספר מקצועי. לאמא שלי לא היה במושג בתפירה ובמלאכת יד, כי בבית הכל נתנו לעוזרת.

באורט דיברו רק יידיש ופולנית. רק תלמידות יהודיות היו איתי בבית הספר "אורט". הייתי כבת 15, למדתי כשנתיים בחוגים. לא למדתי בצורה סדירה כל יום, כמו שלומדים בבית ספר. עשיתי שם רק קורס בסיסי, בלי תעודה. ב"אורט" היו צריכים ללמוד בבית הספר 3 שנים מלאות. לימדו שם רק את מקצועות התפירה. עברתי מכתה לכתה ישר בלי עניינים וקשיים, ידעתי קצת לגזור ולתפור במכונה. לא נתנו לנו שיעורי בית כמו בתיכון. רמת לימודים היתה די טובה, בשבילי זה הספיק.

היו לי שם חברות, לא הייתי בררנית, אני מסתגלת. באותה תקופה כמובן המשכתי בחוג הדרמטי וגם ללכת ל"שומר

הצעיר", זה היה הדבר הכי חשוב. ב"אורט" היו עוד חניכות מ"השומר הצעיר", לא זוכרת שמות. כשהגעתי ארצה הלימודים ב"אורט" באמת הביאו לי תועלת מרובה. הרווחתי כסף בארץ מהתפירה ועזרתי בכך לפרנסת הבית לאחר שנישאתי. כשבאתי ארצה התחלתי לעבוד בקטיף תפוזים בפרדסי רחובות. קטפתי ושרתי, הרגשתי מצוין. זו היתה תקופה נפלאה, אני לא מבינה למה היום לא אוהבים לעבוד בקטיף. כשנגמרה עבודת בקטיף ניגשתי לחנות בגדים וסיפרתי לה את האמת, אני לא יודעת לשקר. סיפרתי שאין לי ניסיון בתפירה ואני לא מומחית, אך לעזור בתפירה אני יכולה. היא ניסתה אותי ונשארתי שנים רבות בעבודה, הצלחתי בה מאוד.

שרה עם הפיקציה: אני עזבתי את קובל ועליתי ארצה, הייתי עדיין ילדה. עליתי ארצה עם ה"פיקציה" שלי (נישואים פיקטיביים שערך לעולים הרב טברסקי, רב העיר של קובל). שמו של הבחור הוא **שלמה קורמן**, גם הוא מקובל, גם הוא היה מ"שומר הצעיר". כן, הייתי בלונדינית, תמיד הייתי. ב"שומר הצעיר" לא צבעו את השיער. גם אמא שלי היתה בלונדינית והאח וכל המשפחה שלי. כן, נראינו כמו גויים. הרבה פעמים הייתי מתרגזת על הגויים שהיו מקללים את היהודים לידי. חשבו שאני גויה- בלונדינית עם עיניים כחולות- והרשו לעצמם לדבר על היהודים.

בשביל אידיאל

עד היום אני משתוממת שנסעתי ארצה ואמא לא אמרה לי כלום (לא התנגדה). הייתי אז בת פחות משמונה-עשר. קודם האח שלי נסע ארצה ואחריו אני. אמא לא אמרה לי אל תלכי. ואני אמרתי לה אנחנו נתראה בארץ... היה בטוח שנתראה. אמא היתה ציונית, ללא היטלר היינו מתראים...

לקראת העלייה ארצה

כשעליתי ארצה אמא נתנה לי כסף לדרך. את כל הכסף שאמא נתנה לי מסרתי לפיקציה שלי, לשלמה קורמן, הוא היה מבית עני. לא היה לו אפילו כסף לנעליים. לא היה לו כסף לעלות ארצה. לפני שעזבנו את קובל נתתי לו את הכסף שיקנה מה שהיה חסר לו. מה אני צריכה כסף? הסתפקתי תמיד במה שהיה לי. אצלנו בבית בקובל צחקו מהגבירים העשירים שלא היו נותנים נדבות גדולות, היו קמצנים. אנו לא נקראנו עשירים, היינו מבוססים, לא היה חסר לנו כלום. כשנסעתי ארצה אמא ביקשה: קחי טבעת, קחי מדליון. אבל אני לא הסכמתי. עד היום אני לא הולכת אחרי זה. שלמה קורמן עזב את הקיבוץ מיד, אשתו לא רצתה בכלל להיכנס לקיבוץ, למרות שהיא היתה איתנו בהכשרה בביאליסטוק.

העלייה ארצה

אחי היה בהכשרה של "החלוץ הצעיר" כחצי שנה. היה בהכשרה בקלוסובה ושם קיבל את הסרטיפיקט. לאחר שהאח עלה ארצה הוא שלח מכתבים לקובל על התרשמותו מהארץ, אבל לא בזכות מכתביו עליתי. עליתי ארצה במסגרת חברותי ב"שומר הצעיר". כשעליתי ארצה הייתי בטוחה שגם אמא תוכל להגיע ארצה. אבל האנגלים לא נתנו...

כשהגעתי ארצה רצו אחרי כל התימנים שקראו: הנה בלונדינית אמיתית... אבל לא רציתי אותם כי הם לא ידעו יידיש... אמרתי לעצמי כשאמא תגיע, איך היא תדבר איתם ביידיש? בגלל זה לא התחתנתי עם תימני. ובאמת התחתנתי עם יוצא ליטא שידע טוב יידיש. ידעתי שלאמא יש כסף והאמנתי שתוכל להגיע ארצה, אפילו בתור תיירת. אבל אמא דחתה את בואה. עד היום זה אוכל אותי, אין יום שאני לא נזכרת בזה... למה הם (הנאצים) עשו זאת? מה הם (היהודים) עשו רע? למה הם הרגו?...

קבוץ עמל

כשהגעתי ארצה הגעתי לקיבוץ לעבוד. קראו לקיבוץ, קיבוץ עמל, היום זה קיבוץ רוחמה. גיטל דרוג נמצאת שם, היינו באותו קן. היא נשארה בקיבוץ ואני עזבתי. היינו חברות, היא מאוד נחמדה, אבל התרחקנו, כל אחד עם החיים שלו ועם הקשיים של החיים. גם דוד אויזנפלד הוא מהמחזור שלי. היה לי מצוין בקיבוץ, הרגשתי מצוין. רצו שם כל כך הרבה להתחתן איתי, אז אפילו לא קראו לזה להתחתן, זה נקרא להיכנס ל"יחדר משפחה"... אמרתי להם: ראשית כל אני יותר מדי צעירה ושנית יש לי חבר בחוץ לארץ. אבל עדיין לא עזבתי את הקיבוץ, נסעתי לחופשה לסדר את החדר של אחי. האח שהיה בקיבוץ נען עזב את הקיבוץ באותה תקופה ועבר לעבוד בטוריה ברחובות.

סיכום 1: ילדות

הילדות שלי היתה מאושרת, לא חסר היה לי אבא, זו האמת, לא סבלתי מזה. לא ידעתי מה זה אבא. לא היו אצלנו מכות, לא הרביצו. לא יודעת אם היינו ילדים טובים או לא טובים, לא הרביצו לנו. לימודים, תנועת נוער, שירה, משחק- היתה לי ילדות נהדרת, נכון. היה היה...

סיכום 2: על הבמה

היה לי זיכרון נפלא ולא היה קשה לי ללמוד את הטכסטים בעל פה. ידעתי בעל פה נפלא, זיכרון פנומנאלי. את השירים והמנגינות אני עדיין זוכרת. לדוגמא את "בת הקפיטן" הציגו בפולנית ואנחנו הצגנו זאת בידיש. אמרו לי שיחקתי טוב. ידעתי טוב לשיר, הייתי צעירה וזה הספיק. לא התעניינתי מי הקהל שבא להצגות. בעיקר מבוגרים, לא ילדים. "בת הקפיטן" זו היתה ההצגה האחרונה שלי, כשהייתי כבר גדולה. הייתי מאוהבת נורא בגיבור ההצגה והתפקיד חייב שאתנשק איתו (צוחקת). זה היה כאילו... חיבקתי אותו והוא אותי. נורא התביישתי. הייתי ביישנית מטבעי, אבל התגברתי. יש איזה פחד בסיסי לעלות ולהציג, אבל מתגברים מהר. נכון, החיבוק הראשון שלי היה על הבמה. הנשיקה הראשונה היתה אחרי ההצגה. איזה בחור אמר שלא ייתן לי ללכת לבד הביתה. ליווה אותי הביתה ופתאום ליד הדלת. נתן לי נשיקה. דחפתי אותו... (צוחקת וצוחקת). היו בין הנערים חוצפניים, בטח. אבל בקן "השומר הצעיר" הבנים והבנות התנהגו יפה. היו זוגות גם ב"שומר הצעיר" אבל זה לא היה בפומבי, היה בהיחבא. ההצגות לא נערכו בימי שישי. ביום שישי ושבת צריכים להיות בבית. הן נערכו באמצע השבוע, בערבים. היתה ביקורת וכתבו על ההצגות שלנו ב"קובלער שטימע".

אהבתי את המשחק אך ידעתי שזה לא היעוד שלי, ידעתי שאני צריכה לעבוד ולבנות את ארץ ישראל. הייתי אידיאליסטית.

סיכום 3: כל העולם במה

עזבתי את הקיבוץ, אבל את הערכים שהכניסו לנו ב"שומר הצעיר" אני זוכרת עד היום. את ה"שומר הצעיר" אני זוכרת לטובה בכל המובנים. הייתי מכורה ל"שומר הצעיר" בקובל. במסגרת הקן לא היו הצגות. היינו נוסעים בחופשים למושבות ופעם עשיתי בבית שביתת רעב כי לא הרשו לי לנסוע (צוחקת). אמא פחדה. לבכות לא עזר לי בבית למרות הכישרון למשחק. אמא היתה רגילה שאני בוכה בבית... בכיתי בקלות, ועוד איך... לא היו לי בהצגות קטעים בהם הייתי צריכה לבכות, תמיד תפקידים רומנטיים. ההצגות שלנו היו שמחות, ללא דרמות. ב"שומר הצעיר" שרתי הרבה בערבי התנועה. סולו וביחד עם עוד חברה. גם בהכשרה שרתי, צריך היה לשמח את החברה. החברה שרו: שרה תשיר לנו סולו... לי לא היה קשה בהכשרות. רעבים ללחם- מה איכפת לי... גם בארץ, כשעבדתי בחנות ברחובות כשכירה, מאוד הצלחתי במכירה. כשהפסקתי לעבוד שאלו עלי. הצלחתי כי הייתי מאוד אמיתית. כשלא מצא חן בעיני אמרתי לקונת, אל תיקחי את זה. הלכתי לבעלת הבית ואמרתי לה שתחזיר את הסחורה לבית החרושת, אי אפשר למכור זאת. היא לא כעסה עלי. הרבה אנשים היו אסירי תודה לי. לא יכולתי, המצפון שלי לא נתן לי למכור זבל. נכון, הייתי יכולה להציג הצגות, לשחק לפני הקונים, אך אמרתי את האמת. בהצגות זה היה משהו אחר, שם הצגתי כפי שאמרו לי להציג.

החבר שלי: בתמונה, יושב מימין, זה החבר שלי בקובל. **מוניק** שמו. את החבר הכרתי לא בקובל. לאחר הצגה בה שיחקתי באחת העיירות הוא חיכה לי ואמר שרוצה להכיר אותי. לא היה ב"שומר הצעיר". אמר לי מה שמו ואמר שיבוא לקובל לבקר אותי ונהיה ידידים. זו היתה כנראה אהבה ממבט ראשון- הוא מצא חן בעיני.

בתמונה גם אני ואמא, הדוד שלי הרופא ואשתו. החבר עלה אחרי המלחמה ארצה, חשב שאני פנויה. התחתן, נדמה לי שלא היו לו ילדים. חלה ונפטר בגיל צעיר. לא חשבתי בקובל על חתונה. כשעליתי ארצה רצו שאכנס לחדר משפחה. אמרתי שאני עוד צעירה ושאני לא חושבת להתחתן. לא התאהבתי באף אחד מחברי הקיבוץ. עם בעלי יצחק התחתנתי כעבור כשנתיים, בגיל 21.

שיעורים בעברית: הייתי מורה של הילד

הזה. הייתי בת 15. תמיד הלכתי עם מדי ה"שומר הצעיר", אפילו כשהייתי הולכת לחתונות לא רציתי להתלבש (צוחקת). הצבעים של המדים היו אפורים, חצאית וחולצה ועניבות בשלל צבעים, על פי השכבה בקן. נתתי לילד שיעורים פרטיים בעברית היות ולמד בבי"ס פולני. סתם לימדתי אותו, לא בשביל כסף.

חדר משפחה בקיבוץ

קבוץ עמל היה עדיין בהתחלה, עדיין לא התבסס. היינו כולנו צעירים. חתונה ממוסדת עם רב לא היה אז בא בחשבון. ואז חלק מהחברים חיו כזוגות נשואים בחדר משפחה. רק מי שרצה, לא כולם. אני לא רציתי. ללכת מאחד לשני? בשום אופן. עדיין לא התאהבתי, זכרתי את החבר הראשון שלי. האמת היא שרוב הבנות עברו לחדרי משפחה, לא הרבה נשארו לבד. לא התעניינתי בכל זה. בקיבוץ החליטו שאסור להיכנס להריון כי אין כסף. גרנו באהלים. מי שנכנסה להריון עשתה הפלה. מהקבוץ נשלחתי לקופת חולים ללמוד איך לחבוש ולטפל בחולים. לא התנגדתי, לא התלוננתי, הכל היה טוב עבורי. אהבתי לחיות בקיבוץ.

להרוויח קצת כסף

מהקבוץ, נסעתי לרחובות לעזור לאח שלי לסדר את החדר. הוא כבר התחיל לעבוד בטוריה ברחובות. ואז החלטתי שגם אני רוצה לצאת לעבודה. בקטיף תפוזים, להרוויח קצת כסף, הרעיון מצא חן בעיני. בקיבוץ לא קיבלנו כל כסף. להפך, מהקבוץ שלחו אותי לעבוד במכבסה. רק לתלות כביסה. להגיע למכבסה זה היה רחוק, נתנו לי כסף לנסוע באוטובוס. קיבוץ עמל היה בקרית חיים. אבל אני הלכתי ברגל. קמתי מוקדם בבוקר והלכתי. רציתי לחסוך את דמי הנסיעה כדי שאוכל לקנות לי גוזז. כשבאתי לעזור לאחי עדיין לא עזבתי באופן פורמאלי את הקיבוץ. אחרי עבודת הקטיף היינו מתרחצים, מתלבשים ויוצאים לרחוב הראשי ברחובות שהיה שקט בשנת 1937. היינו רוקדים ברחובות. באחד הפעמים שיצאנו לרקוד, הכרתי את בעלי. רקדנו הורה וריקודים סלוניים. רקדנו בכל יום בערבים, לא היה מה לעשות בבית. לא גרתי אצל אחי, אצלו היתה מעשייה, גר איתנו איזה בחור שהתאהב בי. לא הכרתי אותו בכלל, ואז לגור איתו? הכרתי איזו חברה, התיידדנו מאוד, שכרנו חדר וגרנו יחד. לאט-לאט התרחקנו מהחברים מקובל ומהקבוץ - גיטל דרוג, דוד אויזנטל, פניני ואזה. לא חושבת שכעסו עלי. השארתי את כל הבגדים והכל לקיבוץ. לא ביקשתי מהם דבר. לא באתי אפילו להיפרד מהם, רק באתי בשביל הגט, להיפרד באופן רשמי מהפיקציה שלי. הפיקציה שלי עדיין היה בקיבוץ. היתה לו שם חברה ולי היה חבר (בקובל). ידענו שאנחנו לא שייכים (אחד לשני). אישרו את עלייתנו ארצה רק יחד, כזוג. עד היום יש לי זיכרונות טובים מאוד מ"השומר הצעיר" וגם מהתקופה בקיבוץ. לא היה לי רע, אך התחלתי לעבוד בחוץ ולהרוויח כסף והכרתי את בעלי. חיינו מאוד יפה ברחובות. הסתפקנו במועט, לא התלוננו.

חברים על שרה:

ישעיהו ליכט הוא החיפאי שאותו לא זכרה שרה במפגשי ארגון קובל: ישעיהו שגם הוא היה בחוג הדרמטי מספר: שרה היתה שחקנית ראשית בחוג הדרמטי בקובל. היתה חזקה במשחק. בחורה יפה מאוד. אגב הוא מציין עוד קובלאי מהחוג הדרמטי, את **נוח זלצר** הירושלמי.

גיטה דרוג-מושקובסקי, חברתה לקן, להכשרה, לקיבוץ:

שרה היתה יפה, בהירת שיער. נחמדה מאוד, טובת לב, אדיבה, שלוה, נעימת הליכות. גיטה לא היתה הרבה זמן בהכשרה בביאליסטוק וכנציגה בהנהגה הגלילית נשלחה להדרכה בעיר מאלווה שבפולין. לקיבוץ עמל בקרית חיים היתה גיטה מגיעה רק בחופשות. גיטה נשלחה מטעם הקיבוץ ללמוד בבית ספר לאחיות "הדסה" בהר-הצופים, היא לא היתה בקיבוץ בזמן ששרה עזבה אותו. ב"הדסה" ראתה גיטה את יצחק, אחיה של שרה, עובד בגינון, מגרף את החצר הגדולה. לא ידעה שיצחק התחיל ללמוד באוניברסיטה העברית ובגלל מחסור בכסף הפסיק את לימודיו.

החברים, בני דור ראשון, המעוניינים לספר את סיפור חייהם בקובל ובארץ מתבקשים להודיע לארגון. כמו-כן נשמח לקבל לצורכי תיעוד והנצחה מהחברים ומבני משפחותיהם: צילומים, מכתבים, או כל מסמך הקשור לקובל ולאנשיה. החומר יוחזר לאחר שכפולו.